

रशीद भीर
भरत भडैता
हरिकृष्ण पाठक
विनोद गांधी
विजय शास्त्री
शांतिलाल मेराई
दिनकर लोचक
नीना भावनगरी
सिलास पटेलिया
रमण सोनी
अरुणा बक्षी
इंकेश ओठा

संपादक रमण सोनी

वर्ष ७ अंक २ अप्रैल-जून १९८८ सणंग अंक २६

प्रव्यक्ष

પ્રવચન

પ્રત્યક્ષીય : સંપાદક III

સમીક્ષા

મીણના માર્ગ પર (કવિતા : ભરત ભટ્ટ) રશીદ મીર ૫
સંત ઠિઠુદાસ (નવલકથા : ઈન્દુ પુવાર) ભરત મહેતા ૬
એન્જોયગ્રાફી (હાસ્યકથા : રતિલાલ બોરીસાગર) હરિકૃષ્ણ પાઠક ૯
એકાંતના આકાશમાં (નિબંધ : ગુણવંત શાહ) વિનોદ ગાંધી ૧૨
હૈયું ખોલીને હસીએ (હાસ્યનિબંધ : બકુલ ત્રિપાઠી) વિજય શાસ્ત્રી ૧૪
અંજની, તને યાદ છે? (સંસ્મરણ : મીનાક્ષી દીક્ષિત) શાંતિલાલ મેરાઈ ૧૬
ગુજરાતી થિયેટરનો ઈતિહાસ (વિવેચન : હસમુખ બારાડી) દિનકર ભોજક ૧૮
સુન્દરકાણ્ડમ્ (અનુવાદ : અનુ. સં. વિજય પંડ્યા) નીના ભાવનગરી ૨૧

પરિચય અને અવલોકન

ધારોકે એક સાંજ (જગદીશ જોશી), શાંતિ પમાડે... (વિપિન પરીખ), અધીત વીસ, અધીત એકવીસ (સં. જયદેવ શુક્લ, જગદીશ ગૂર્જર, ભરત મહેતા), ગુરુદત્તની ક્લિષ્મકળા(જયંત પીઠડિયા), સમયની સોગાદ (રમેશ પુરોહિત), આગિયાનો ઉજાસ (નગીનદાસ સંઘવી), નાટ્યાનંદ(વિનાયક રાવલ), રાગ-વિરાગ (અનુ. શાંતિલાલ મેરાઈ), કૃષિ-કવિ રાવજી પટેલ(અરુણ કક્કડ), દર્શકકૃત 'એર તો પીધાં છે....' (કથાસાર-બાબુ દાવલપુરા), આભે ઊડે પંખી (વિનોદ ગાંધી), ગુપ્ત ધન (રમણલાલ સોની), કૌમુદીચિત્રન (વિજયરાય વૈદ્ય), વૈશંપાયનની વાણી(સં. દીપક દોશી, અભય દોશી) વિશે - સિલાસ પટેલિયા, રમણ સોની ૨૬થી ૨૯

પ્રસંગ વિશેષ

ગ્રંથસમીક્ષા વિશે કાર્યશિબિર અરુણા બક્ષી ૩૦

પ્રતિભાવ-વિશેષ

સાતે શાન ઉંકેશ ઓઝા ૩૨

પાઠયર્થ

જયંત કોઠારી ૩૪

પ્રદીપ પંડ્યા ૩૪

સ્વીકાર-મિતાક્ષરી ૩૫

આ અંકના લેખકો ૩૩

વર્ષ ૭ અંક ૨ એપ્રિલ-જૂન ૧૯૯૮ સળંગ અંક ૨૬

પ્રત્યક્ષ

સંપાદક રમણ સોની
સંપાદન-સહાયક જયેશ ભોગાયતા
પરામર્શક શિરીષ પંચાલ

પ્રકાશક શારદા સોની ઈ-૨ તારાબાગ પોલિટેકનીક વડોદરા ૩૯૦ ૦૦૨.
મુદ્રણ-આયોજન આકાશ સોની કલ્પન મુદ્રાંકન ઈ-૨ તારાબાગ પોલિટેકનીક વડોદરા ૩૯૦ ૦૦૨.
મુદ્રણસ્થાન મધુ પેકેજિંગ, ૨, લક્ષ્મી એસ્ટેટ, બહુચરાજી રોડ, કારેલીબાગ, વડોદરા - ૧૮.
પ્રત્યક્ષ'અક્ષરાંકન જયદેવ શુક્લ

લવાજમ વાર્ષિક રૂ. ૭૫ દ્વિવાર્ષિક રૂ. ૧૨૫
આજીવન સભ્યપદ : વ્યક્તિગત રૂ. ૫૦૦, સંસ્થા-આજીવન રૂ. ૧૦૦૦
શુભેચ્છક સભ્યપદ : વ્યક્તિગત રૂ. ૧૦૦૦, શુભેચ્છક સંસ્થા રૂ. ૧૫૦૦

લવાજમની રકમ હાથોહાથ, મનીઓર્ડરથી કે ડ્રાફ્ટથી મોકલી શકાશે. ચેકથી મોકલનારે બેંક-કમિશનની રકમ ઉમેરવી. ચેક/ડ્રાફ્ટ 'શારદા સોની - પ્રકાશક : પ્રત્યક્ષ'ના નામે જ લખશો.

મ.ઓ. મોકલનારે સંદેશાની જગાએ પોતાનું પૂરું સરનામું અવશ્ય લખવું.

લવાજમ શારદા સોની ઈ -૨ તારાબાગ પોલિટેકનીક વડોદરા ૩૯૦ ૦૦૨
મોકલવાનાં જયેશ ભોગાયતા બી/૧૩૩, રાધાકૃષ્ણ સોસાયટી અકોટા વડોદરા ૩૯૦ ૦૨૦
સરનામાં ટપાલથી નહીં પણ હાથોહાથ લવાજમ નીચેનાં સરનામે પણ આપી શકાશે :

નીતિન મહેતા ૪૦૧/બી, શિલ્પા ટેરેસ (ન્યૂ), શિમ્પોલી રોડ બોરિવલી (પ.) મુંબઈ ૪૦૦૦૯૨
રોહિત કોઠારી ૨૪, નેમિનાથનગર સુ. મં. માર્ગ આંબાવાડી અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૫

પ્રત્યક્ષ'નું લવાજમ જાન્યુઆરીથી ડિસેમ્બર મુજબ ગણાય છે એની નોંધ લેવા વિનંતી.

અધવચ્ચે ગ્રાહક થનારનું લવાજમ પણ ડિસેમ્બરમાં પૂરું થશે. આ ગ્રાહકોને અગાઉના અંક/અંકો સિલકમાં હશે તો મોકલાશે.

'પ્રત્યક્ષ' વર્ષમાં ચાર વાર - માર્ચ , જૂન, સપ્ટેમ્બર અને ડિસેમ્બરના અંતે - પ્રકાશિત થાય છે. એના પંદરેક દિવસમાં અંક ન મળે તો, સ્થાનિક ટપાલ-કચેરીમાં તપાસ કર્યા પછી, જાણ કરવી.

સંપાદકીય
પત્રવ્યવહાર

રમણ સોની ઈ/૨ તારાબાગ પોલિટેકનીક વડોદરા ૩૯૦ ૦૦૨ ફોન: ૭૯ ૧૩ ૯૮.

આ અંકની પ્રકાશનતારીખ : ૩૦ - ૬ - ૧૯૯૮

પ્રત્યાક્ષીય

પુસ્તક રદ કરવાની વાચકનિષ્ઠા અને સાહિત્યનિષ્ઠા

સુરેશ જોશીએ પોતના એક નિબંધસંગ્રહ 'અહીં બત કિમાશ્ચર્યમ્'ના શરૂઆતના પાને એક નોંધ મૂકેલી કે, છાપભૂલો એટલીબધી છે કે શુદ્ધિપત્રક મૂક્યું નથી. પણ આમ લખીનેય એમણે પુસ્તક પ્રગટ તો થવા જ દીધેલું! ગુજરાત સાહિત્યસભા-પ્રકાશિત 'ગુજરાતના સારસ્વતો' (કે. કા. શાસ્ત્રી, ૧૯૭૭)માં વિગતો-માહિતીના બેહદ ગોટાળા થયેલા એ વિશે જ્યંત કોઠારીએ અને પ્રકાશ વેગડે આકરાં લખાણો કરેલાં. ભારતીય સાહિત્ય અકાદમીએ પ્રગટ કરેલા 'ગુજરાતની લોકકથાઓ' (સં. જોરાવરસિંહ જાદવ, ૧૯૮૪) પુસ્તકમાં પણ માહિતીના, પદ્ધતિના, પસંદગીના, સંપાદકની સમજના ગંભીર દોષો વિશે કનુભાઈ જાનીએ અને જ્યંત કોઠારીએ લેખો કરેલા અને જ્યંત કોઠારીએ તો ઉપર્યુક્ત બંને પુસ્તકોનું વેચાણ અટકાવી દેવાનો, એમને રદ કરવા સુધ્ધાંનો આગ્રહ વ્યક્ત કરેલો. પણ આ પુસ્તકો અંગે એની પ્રકાશન-સંસ્થાઓએ - જે ધંધાદારી નહીં પણ સાહિત્યની સંસ્થાઓ હતી, એમણે પણ - કોઈ જ ઉપાય ન કરેલો એ બહુ જાણીતી થયેલી વાત છે.

આ વાતની તીવ્રતાથી યાદ કરાવી જાય ને આપણને ઘણી પ્રસન્નતા ને પ્રકાશન-સંસ્થાની વિદ્યાપ્રીતિ અને વાચક-કાળજી માટે આદર જાગે એવી ઘટના હમણાં બની છે. 'પ્રસાર'(ભાવનગર) તરફથી ૧૯૯૩માં, ઝવેરચંદ મેઘાણી-સંપાદિત 'રઢિયાળી રાત'ના ચારે ભાગોની સંકલિત આવૃત્તિ (૩મી પૃ. ૩૨૮, ૩. ૭૫) પ્રગટ થયેલી. એમાં ચારેક પાનાં ભરીને, લગભગ ૧૩૦-૪૦ જેટલા મુદ્રણદોષોનું શુદ્ધિપત્રક મૂકેલું. આમ છતાં એના સંપાદક પ્રકાશક જ્યંત મેઘાણીનું મન નહીં માન્યું. એથી, છેલ્લાં ત્રણેક વરસથી ચાલતી 'સમગ્ર મેઘાણી-સાહિત્ય ગ્રંથાવલિ'ના પ્રકાશનક્રમમાં એમણે હમણાં 'રઢિયાળી રાત'ની બૃહદ્ આવૃત્તિ(૧૯૯૭) પ્રગટ કરી છે એ સંદર્ભે (લગભગ સર્વ સામયિકોમાં પ્રકાશનની વિનંતી સાથે) એક વ્યાપક જાહેરાત કરી કે -

'ઝવેરચંદ મેઘાણી-સંપાદિત લોકગીત-સંગ્રહ 'રઢિયાળી રાત'ની ૧૯૯૩માં બહાર પડેલી આવૃત્તિમાં સંખ્યાબંધ ભૂલો રહી જવા પામી હોવાથી એ આવૃત્તિ અમે ક્ષમાયાચના સાથે રદ કરીએ છીએ. અમે ઈચ્છીએ છીએ કે એ આવૃત્તિની નકલ ક્યાંય રહેવા ન પામે.' રદ કરેલી ૧૯૯૩ની આવૃત્તિની નકલ તેના ગ્રંથનામ-પાના સાથે ગમે તેવી હાલતમાં પરત કરનારને તેની કિંમત પરત કરી શકીએ, પણ 'રઢિયાળી રાત'ની ૧૭૬ ગીતોના ઉમેરણ સાથેની બૃહદ્ આવૃત્તિ હમણાં જ તૈયાર થઈ છે એ, મેઘાણી જન્મશતાબ્દી-નિમિત્તે વાચકો પ્રત્યેના સદ્ભાવના પ્રતીક રૂપે, બદલામાં આપવાનું સંપાદકના કુટુંબે નક્કી કર્યું છે.'

આપણને સાનંદાશ્ચર્ય થાય. ભૂલોવાળું પુસ્તક ક્યાંય, કોઈ ખૂણે પણ રહી જવા ન પામે એની કાળજી રાખીને, ખરીદનારને પૂરું વળતર આપવાનું સ્વીકાર્યું - બધું જ નિર્માણખર્ચ વેઠી લીધું, અને એટલે પણ ન અટકતાં એ જૂની નકલ સામે, નવાં ગીતો અને અભ્યાસપૂર્ણ પ્રસ્તાવનાઓ ઉમેરેલી, ૩મી કદનાં ૬૦૦ પાનાની ને ૧૪૦ રૂપિયાની કિંમતની બૃહદ્ આવૃત્તિ આપવાનો નિર્ધાર આ સાહિત્યસંસ્થા નહીં એવી પ્રકાશનસંસ્થાએ કર્યો એ, વિદ્યાનિષ્ઠા અને વાચકપ્રીતિનું વિરલ દષ્ટાંત લેખાશે. પ્રકાશનના જ નહીં, સાહિત્યના માણસોએ પણ ધડો લેવા જેવી આ ઘટના છે. સર્જકતાના ને અભ્યાસશીલતાના બેહદ અભાવવાળાં, અજાણ ને અનાકર્ષક મુદ્રણવાળાં તથા અસંખ્ય (તેથી અસહ્ય) છાપભૂલોવાળાં - નબળાં નિર્માણરૂપ - ઘણાં પુસ્તકો વાચકો-ગ્રાહકોને માથે મરાતાં હોય છે ત્યારે પ્રકાશનસંસ્થાઓનાં

કે લેખકોએ પ્રકાશિત કરેલાં) મુઘડ-આકર્ષક નિર્માણવાળાં ને સત્ત્વશીલ સામગ્રીના દષ્ટિપૂર્ણ આયોજનવાળાં કેટલાંક પ્રકાશનો તો આંખ-મનને ઠારે એવાં હોય છે. એવાં થોડાંક પ્રકાશનોમાં આ 'સમગ્ર મેઘાણીસાહિત્ય-ગ્રંથાવલિ'નાં 'પ્રસાર' પ્રકાશનો પણ ધ્યાનપાત્ર બની રહે છે.

○

'રઢિયાળી રાત'ની બૃહદ્ આવૃત્તિ બીજી રીતે પણ ઘણી ધ્યાનપાત્ર બની રહે એવી છે. 'રઢિયાળી રાત'ની છેલ્લી (૧૯૯૩ની) સંકલિત આવૃત્તિ પછી, ઝવેરચંદ મેઘાણીએ અગાઉ બીજા ભાગની બીજી આવૃત્તિ વખતે 'કદ મોટું ઘતાં મૂલ્ય વધે' - એવી વાચકકાળજીને ધ્યાનમાં રાખીને થોડાંક ગીતો બહાર રાખેલાં એ આ બૃહદ્ આવૃત્તિમાં જ્યંત મેઘાણીએ સમાવી લીધાં છે. વળી, ઝવેરચંદ મેઘાણીના અંગત સંગ્રહ ને નોંધપોથીઓમાંથી ૨૫૦ જેટલાં લોકગીતો એમને મળી આવ્યાં. બૃહદ્ આવૃત્તિ થતી હોય, મેઘાણીનું સર્વ સાહિત્ય નિઃશેષપણે પ્રગટ કરવાની આ યોજના હોય ત્યારે આવી મળી-આવી-તે-સર્વ સામગ્રી સમાવી લેવાનું આમ તો સ્વાભાવિક ગણાય. પરંતુ જ્યંત મેઘાણી પોતાની સંપાદન-શિસ્ત છોડીને મળ્યું તેનો ઢગલો કરી દેવાનું કરે શેના! વળી મૂળ સંપાદક (ઝવેરચંદ મેઘાણી)ની સંપાદનપ્રક્રિયામાંથી જે સામગ્રી પ્રસાર નહોતી થઈ એને જેમની તેમ ન સમાવાય એની પણ કાળજી રાખીને જ્યંતભાઈએ ઘણા ખાંખાખોળા કરીને જે ૨૫૦ લોકગીતો એકઠાં કર્યાં હતાં એને ચકાસી-તપાસીને - 'ત્રણ-ચારવાર ચાળીને' - એમાંથી અરધાં જેટલાંની પસંદગી કરી. (એ પણ, મેઘાણીના એવા વ્યાપક ખ્યાલને ધ્યાનમાં રાખીને કે, ગીતો તરીકે ઉત્કૃષ્ટ ન હોય પણ એ લોકસમાજના અભ્યાસની સામગ્રી તરીકે તો ઉપયોગી બને જ.) આવાં ગીતોને પણ એમણે, આ બૃહદ્ આવૃત્તિમાં, 'પૂરવણી રૂપે' - પણ ત્યાંય વિષય-વિભાગ-અનુસાર - મૂકીને મૂળ સંપાદકનાં દષ્ટિ-પદ્ધતિ-કર્તૃત્વને સ્પષ્ટપણે અલગ રાખ્યાં. દસ્તાવેજ સામગ્રીને રજૂ કરવાની આવી શાસ્ત્રીય કાળજી જ્યંત મેઘાણીની યોખ્ખી ને સૂઝવાળી સંપાદન-શોધન-દષ્ટિનો પણ પરિચય કરાવે છે.

આ પરિચય વધુ સારી રીતે મળે છે સૂચિઓમાં. સૂચિકરણનો એમનો સૂઝભર્યો શ્રમ 'સોના-નાવડી (મેઘાણીની સમગ્ર કવિતા)ના સંપાદિત પ્રકાશનમાં જોવા મળ્યો હતો. શીર્ષક/પ્રથમપંક્તિ સામે, પૃષ્ઠક્રમ લખવા પૂર્વે, એના વિષયના સંક્ષેપનો તેમજ 'રઢિયાળી રાત'ના (મૂળ)ખંડનો નિર્દેશ પણ કર્યો છે. પણ આ ઉપરાંત એમણે સૂચિમાં એક બીજી બાબત દાખલ કરી છે એ ખૂબ દષ્ટિપૂર્ણ તેમ કલ્પનાશીલ છે. ગીતો - ખાસ કરીને લોકગીતો - એની ઉપાડની (પ્રથમ) પંક્તિથી તો આપણા સ્મરણમાં પડેલાં હોય પણ ક્યારેક પ્રથમપંક્તિ સિવાયની કોઈ પંક્તિ - જેમકે ટેકની પંક્તિથી કે કોઈ શબ્દ કે શબ્દગુચ્છથી એ આપણને યાદ રહ્યાં હોય. ઘણાં જાણીતાં લોકગીતો વિશે આવું બને છે એ આપણો સૌનો અનુભવ છે. પણ આ અનુભવ-નિરીક્ષણને સૂચિ સુધી પહોંચાડીને સઘ ઉપયોગી બનાવવાનું તો જ્યંતભાઈને જ સૂઝ્યું! 'સ્મરણપંક્તિ સૂચિ' એવા શીર્ષકહેકળ એમણે, ગીતોની પ્રથમ પંક્તિઓ ઉપરાંત આવા જાણીતા શબ્દગુચ્છો/પંક્તિઓને પણ અકરાદિકમે દાખલ કર્યાં છે. આથી, એમણે આશા વ્યક્ત કરી છે એમ 'ગીત-શોધની પ્રક્રિયામાં આ પ્રયોગ ઉપયોગી નીવડશે' જ.

'રઢિયાળી રાત'ના દરેક ખંડમાં ઝવેરચંદ મેઘાણીએ લોકગીતો વિશે અનુભવજનિત અને અભ્યાસપૂર્ણ સંપાદકીય લેખો મૂકેલા. એ બધા (૭૫ જેટલાં પાનાંનાં) લેખોને પણ જ્યંતભાઈએ આ બૃહદ્ આવૃત્તિમાં સામેલ કર્યાં છે. આથી, લોકગીતોના કાવ્યસૌંદર્ય વિશે, એના સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વ વિશે, એના સંપાદનની શાસ્ત્રીય અને અનુભવપ્રેરી કામગીરી વિશે લગભગ ત્રીસેક વર્ષ ચાલેલી મેઘાણીની સંપાદન-સાધનનો હિસાબ મળે છે. લોકગીતોના અભ્યાસીઓ માટે મૂલ્યવાન બને એવી આ સામગ્રી, જે ૧૯૯૩ની આવૃત્તિમાં ન હતી, એ અહીં ઉમેરાતાં આ 'બૃહદ્ આવૃત્તિ'ની સમૃદ્ધિમાં પણ ઉમેરો થયો છે.

આ ગઝલસંગ્રહનું 'મીણના માર્ગ પર...' એવું શીર્ષક કવિ-કર્મના સૂચિતાર્થને બરાબર પાઠવે છે. એ દ્વારા એમને ગઝલનાં કલા અને કસબ બંને અભિપ્રેત છે. આઠમા દાયકાના ગુજરાતી ગઝલકારોમાં પોતાની રચનારીતિ, ભાષાકર્મ, અભિનવ ભાવસંવેદન અને ભાતીગળ ગુજરાતીતાને કારણે ભરત ભટ્ટ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. પ્રસ્તુત સંગ્રહની એકાધિક રચનાઓ વિવિધ શિષ્ટ સામયિકોમાં સ્વીકૃતિ પામી છે અને એ રીતે જુદાજુદા સંપાદકોના દષ્ટિકોણને જચી છે, એ એનું જમા પાસું ગણાવી શકાય. આકર્ષક મુખપૃષ્ઠ ધરાવતા આ સંગ્રહમાં એશી જેટલી ગઝલો સંગૃહીત છે. કવિપરંપરા કે આધુનિકતા એવા કોઈ વાદમાં બંધાવા કરતાં ગઝલને ગઝલ રહેવા દઈને એમાં પોતાના સંવેદનને તે ઘૂંટે છે. અનુભૂતિની આવી ખુદવફાઈને કારણે એમની ગઝલો જીવંત બની છે, કહો કે સ્પર્શક્ષમ નીવડી છે. કવિ પાસે ગઝલનો લહેજો છે. તેથી જ ગઝલ સહજ રીતે નીપજી આવે છે. જેમ કે -

તને થાય છે તે મને થાય છે,
ખરલમાં હજી દર્દ ઘૂંટાય છે. (પૃ. ૬)

*
આદમી, આદમી છે એક વખત,
આદમી લાખવાર અફવા છે. (પૃ. ૭૪)

આ સંગ્રહની ગઝલોનું એક પ્રમુખ લક્ષણ એ એમાં વ્યક્ત થતી નેટિવિટી. મૂળગામિતાનું પ્રબળ ખેંચાણ છે. સમૂળી ગુજરાતી પરિવેશ - એની ભાષા, કલ્પન-પ્રતીક-અલંકારો, રૂઢિ-સંસ્કારો, વાતાવરણસહિત - એમાં કલાત્મક રીતે ઝિલાયો છે. માટીવટાનો આવો રવરવતો સંવેગ આપણે થોડાક શેઅર દ્વારા પ્રમાણીએ :

પારેવું પાળવાનું ભલે ના નસીબ હોય,
કિન્તુ, દરેક ઘરમાં પરબ હોય, ઠીબ હોય! (પૃ. ૧૦)

*
આ તરફથી સીમ ઘેરીને મને ઊભી,
ને પવનની જેમ મન દોડે પિયર ઢાળું,

બાઈજી, પડપૂછની પીડા છે પોતાની,
એક ગળણે કેટલા અંજળ કહો, ગાળું? (પૃ. ૫૭)

*
હું તો ફક્ત છું અર્થનું એક પહેરણ,
મને શબ્દ ખીટી ઉપર ભેરવે છે. (પૃ. ૫૫)

*
ધારો કે એક વેળા કોઈ ભીંજવી ગયું, ને...
ધારો કે, રોજ વેકરો ખંખેરવો પડ્યો છે. (પૃ. ૨૨)

અલંકારોની અભિનવતા અને ચિત્રોપમતાને કારણે આ સંગ્રહની ગઝલોના ઘણા શેઅર હૃદય નીવડ્યા છે. ઉપમા અલંકારનું ઉદાહરણ જુઓ -

છવાઈ ગયા તીડની જેમ માણસ,
અને આ નગર મોલથી લથબથ છે. (પૃ. ૫૫)

તો બીજા એક શેઅરમાં સજીવારોપણ અલંકારની મૂર્તતા સાથે ઉપમાની તાજગીનું સાયુજ્ય માણવા જેવું છે. (જે શેઅરમાં એક સાથે બે અલંકારો પ્રયોજાયા હોય એને ઝુલ્નોએન કહે છે.) -

ટૂંટિયું વળી ખૂણામાં પડ્યા અંધકારને,
ખાબોચિયાની જેમ ઉલેચાય પણ નહીં. (પૃ. ૭૩)

ભરત ભટ્ટને ગઝલ કહેવાની ફાવટ છે. ગઝલમાં શેરિયત અને વિચારોની જિદ્દત-અભિનવતાને કારણે એમના થોડાંક શેઅર ટાંકવાનું મન થાય છે :

દર્પણમાં પેસવાનું પ્રયોજન કરો નહિ,
દર્પણનો એક અર્થ પ્રતિઘાત થાય છે. (પૃ. ૮૦)

*
સાવ અધ વચ્ચેથી ચીરે છે મને,
મારો પડછાયો જ પીડે છે મને. (પૃ. ૫૯)

*
પછી જળ વિશે હોય ચર્ચા જ ક્યાંથી,
અમારા જ પગની તળે હોય રેલો! (પૃ. ૫૨)

(આ શેઅરમાં તો મુતકારિબ મુસમ્મન સાલિમ બહરની

અનવદ્યતા પ્રમાણવા જેવી છે.)

અડાબીડ છું ફાફડા થોર માફક,
અને જળ-અપેક્ષા થતી જાય છે દઢ. (પૃ. ૧૨)

*

મેં મારા શ્વાસ સોંપ્યા છે સળંગ ચકોને,
મને સપનાં હજી તોખાર જેમ આવે છે. (પૃ. ૮)

અહીં ગઝલોમાં તગજૂજીના ઘેરા રંગની સાથેસાથે તસવ્યુરૂનો ભગવો રંગ પણ કલાત્મક રીતે અભિવ્યક્તિ પામ્યો છે. આમેય ગઝલની મૂળ દિશાગતિ એ પ્રકારે જ ઈંગિત પામતી હોય છે. કેવળ બે ઉદાહરણ જોઈએ :

વાંભ ગોવાળે કરી મન! ચાલ, દિવસ આથમ્યો,
ઊતરી જા ટેકરી મન! ચાલ, દિવસ આથમ્યો. (પૃ. ૧૮)

*

કેડીઓ કારણની સમેટાઈ ગઈ પછી -
રસ્તાઓનો પ્રવાસ મને શોધતો હતો. (પૃ. ૫૦)

પણ સંગ્રહની અધઝાઝેરી રચનાઓમાં ગઝલિયત સિદ્ધ કરનાર કવિ હજુ મીણના માર્ગ પર છે. ગઝલના અંતસ્તત્ત્વને બરાબર પ્રીણનાર કવિને હજુ એના બાહ્ય વિશેષો મૂંઝવે છે. પૃ. ૬૯ પરની 'હોય છે' ગઝલનો ત્રીજો શેઅર મત્લાનો હોઈ એનો ક્રમ બીજો આવે. એ જ રીતે પૃ. ૮ પરની 'અનાદિકાળથી' ગઝલનો અંતિમ શેઅર મત્લાનો હોઈ એનો ક્રમ બીજો આવે. પૃ. ૪૬ પરની ગઝલમાં મત્લામાં 'ધરી-ફરી' કાફિયા સ્વીકાર્યા પછી 'ખોતરી' - 'કોતરી' વગેરે કાફિયા યોજ્યા છે, તો પૃ. ૪૭

પરની ગઝલમાં 'તઘલખ-નખ' જેવી એકાક્ષરી પ્રાસયોજના નક્કી કર્યા પછી 'ઓળખ' - 'મૂરખ' જેવા પ્રાસ યોજે છે એ ઉચિત નથી. પૃ. ૫૧ પરની 'નાખીને બધાં ચુપચાપ જીવે છે' જેવી દીર્ઘ રદીફવાળી ગઝલ સર્જક પાસે કસબની સાથેસાથે કલા માંગી લે છે, કારણકે પંક્તિની અડધી ઉપરાંત જગ્યા આવી રદીફ રોકી લેતી હોવાથી પછી કેવળ એક-બે શબ્દોની ખાનાપૂર્તિ જ કરવાની રહે છે. પૃ. ૩૬ પરની 'ચોમાસાનું ટાણું છે' કે પૃ. ૩૭ પરની 'ટેપ ભજન લલકારે છે' જેવી લાંબી બહરની ગઝલ એના પ્રલંબ લયપાઠને કારણે શ્રુતિમેળની સાંકળને વિક્ષત કરે છે, પરિણામે આસ્વાદમાં ખલેલ ઊભી થાય છે. વળી પ્રલંબ બહરને કારણે ગાયકી મુશ્કેલ બને છે. ગઝલ અને ગાયકી વચ્ચે પરાપૂર્વથી ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે. કવિની છંદમાં ગતિ હોવા છતાં કેટલીક જગ્યાએ છંદદોષ રહી જવા પામ્યા છે. એક જ ઉદાહરણ જોઈએ :

ફરી ફરીને તમે જે ચીંધો છો,
એ દિશા એ જ ઢાળ અફવા છે. (પૃ. ૭૫)

અહીં પહેલી પંક્તિમાં બે માત્રા વધી જવાથી છંદ ખોટકાય છે. ઘણી જગ્યાએ દીર્ઘ શ્રુતિઓને હસ્વ કરીને વાંચવી પડે છે ત્યાં પણ છંદનો લય અવરોધ પામે છે.

આમ, ભરત ભટ્ટે હજી ગઝલકલાની બારીકીઓ હસ્તગત કરવાની રહે છે. એમની પાસેથી 'અફવા છે' - પૃ. ૭૪, 'ચપટીક અજવાળું' પૃ. ૫૭ અને 'બ્રહ્મણી રાતે' પૃ. ૪૨ જેવી ગઝલો હજુ વધુ મળતી રહે એવી અપેક્ષા.

સંત ઠિઠુદાસ : ઈન્દુ પુવાર

રત્નાદે પ્રકાશન, જૈન દેરાસર સામે, અમદાવાદ-૧, ૧૯૯૭.
કા. ૨૪૮, રૂ. ૯૩.

બજારુ માંગને અનુસરતી નવલકથા

- ભરત મહેતા

ગુજરાતી સાહિત્યમાં આધુનિકતાનાં અપલક્ષણો હવે સ્પષ્ટ થવાં માંડ્યાં છે. વક્તા એ થઈ છે કે મૂલ્યબોધ સામે જંગે ચડેલા આધુનિક કથાસાહિત્યે સુરુચિને માત્ર આઘાત જ આપ્યો નહીં પણ હીનરુચિની રીતસર આરાધના કરી તેથી (અપ) મૂલ્યબોધનું જાણે કે અજાણે અનુસરણ થયું! જાતીયતાના ખુલ્લેઆમ નિરૂપણોને સાહસિકતા ગણવામાં

આવે છે. કવિ અને નાટ્યકાર તરીકે પ્રસિદ્ધિ મેળવી ચૂકેલા ઈન્દુ પુવાર નવલકથાના ક્ષેત્રમાં આવાં વલણો સાથે પ્રવેશે છે. 'મોશનલાલ-માખણવાલા' પછી 'સંત ઠિઠુદાસ' નવલકથામાં આ વલણો અગ્રેસર રહે છે. તેથી કહી શકાય કે આધુનિકતાનાં અપલક્ષણોથી આ કૃતિ પ્રસ્ત છે. આ સ્થાપનાને સ-વિગત અહીં મૂકવામાં આવી છે :

જગદેવસિંહને ત્યાં પૌત્રનો જન્મ થયો. ઠિંદુદાસ નામ પાડીને રાજગોરે ભવિષ્ય ભાષ્યું છે - 'એક તરફ નવતર કુંવરની જન્મોત્તીમાં સંસારત્યાગના બ્રહ્મો પડ્યા છે તો બીજી તરફ સંસારરાગના, શરીરપ્રેમના બ્રહ્મો પણ એટલા જ બળવાન છે. એક નહીં, અનેક સ્ત્રીઓ સાથે સંબંધ બાંધશે જાતક અને તોય કહેવાશે સંત!' દાદાજીની ઈચ્છા છે ઠિંદુ અસલી બાપુ જ બને. શરાબ અને સુંદરીમાં રતમસ્ત રહે. પિતાજીની ઈચ્છા છે ઠિંદુ પ્રકૃતિ પ્રેમી બને જ્યારે માતા રાજબાની ઈચ્છા છે ઠિંદુ સંત પ્રકૃતિના બને. પણ ઠિંદુ તો રાજગોરના કહેવા મુજબ જ વિધાતાએ કથેલા નકશાહુકમ જ વિકસે છે. નવલકથા વિધાતાએ ઘડેલા એ રાજમાર્ગ પર સડસડાટ વહેવા માંડે છે. અલબત્ત ઈન્દુ પુવાર તો નવલકથાના અંતે મૂકેલી કેફિયતમાં એવું જણાવે છે કે - 'કોઈ પ્લોટ મનમાં હોય જ નહીં, કોઈ ઘટના ક્યાંક ઘટી હોય અને તત્કાલે ઇમ્પુવાઈઝ થઈ, નવા પ્રકારણમાં જન્મ લઈ લે, પેન ચાલે, જે લખાય એને લખવા માંડીએ, પછી એને એડિટ કરી રી-રાઈટ કરવા જેટલું કરીએ, એવી પ્રોસેસ આ નવલકથા લખતાં ચાલી છે. સાચી છે, ખોટી છે, ખબર નથી કશી, પરંતુ મેં હંમેશા પ્રોસેસને ચાલવા દીધી છે લગામ વગર.'

પરંતુ આ 'બે-લગામ' નવલકથા ભવિષ્યકથની સખ્ત લગામથી નિયંત્રિત છે.

જરાક મોટા થતાં ઠિંદુદાસ મધુર અવાજ, મજબૂત બાંધો અને કામકળાની પ્રવીણતાને કારણે 'હી-મેન' બનીને પરિણીતા માલતીભાભીને પુત્રરત્નની ભેટ આપે છે, ભાવના વાવાઝોડાની વિષયવાસના તૃપ્ત કરે છે, લાગણીની પુરુષઝંખના સંતોષે છે, કંકુની એકલતાને ઓગાળી આપે છે, ઘટના કે ચંચળ જેવી નારીઓનાં મન મોહે છે, લાગણી તથા ભાવનાની મદદથી ઓડિયો-કેસેટનો શોરૂમ બનાવે છે. પછી તો ભાવનાની મદદથી જ 'નગરવર' બને છે. paid sex worker બની કાર્યા અગ્રવાલ જેવી અનેક સ્ત્રીઓને જાતીય સુખ પૂરું પાડે છે. (અત્રે એ નોંધી લઈએ કે કથામાં ક્યાંય એઈડ્ઝનો ઉલ્લેખ નથી.) થોડા વખત પછી ઠિંદુદાસ આ 'મોનોટોની'થી કંટાળી થોડો 'એઈન્જ' ઝંખે છે; સ્ત્રીઓ વગર જીવવાનો પ્રયોગ કરવા એ ગામડામાં ચાલ્યા જાય છે. વિધાતાના હુકમ મુજબ એમને સંત તો બનાવવાના જ છે તેથી ઝૂંપડપટ્ટીના બાળકોને એમણે નિ:શુલ્ક બધી

સુવિધાઓ પૂરી પાડી સંગીતક્ષેત્રે કલાકાર તરીકે તૈયાર પણ કર્યા છે. ટામટિયા નામના તળના ગામડામાં જઈને સ્ત્રીઓને સહકારી મંડળીના શોષણ સામે સંગઠિત કરે છે, બષ્ટાચારી સરપંચ સાથે સંઘર્ષ કરી ગામમાં જાગૃતિ લાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. વચ્ચે કેટલીક સમીકરણાત્મક વિગતો ઠિંદુદાસને વિધાતા-નિર્મિત સંત બનાવવા ઉમેરવામાં આવી છે. જેમકે ચંચળ કે ઘટના જેવી યુવતીઓ એને ઝંખતી હોવા છતાં તે એનો લાભ લેતા નથી. નીલેશ, આદિત્ય, અહમ્મની વિગતો પણ આવી જ સમીકરણાત્મક વિગતો બની રહે છે.

આમ, આખી નવલકથા પેલા ભવિષ્યકથનના બદ્ધ માળખામાં જ ગતિ કરે છે.

સર્જકના પૂર્વબ્રહ્મથી પાત્રો સતત ઘેરાયેલાં છે. તેથી કોઈનુંય 'પાત્રત્વ' સિદ્ધ થતું નથી. જેમ કે રાજબા નીતિવાદી છે. ઠિંદુને એ એ રીતે ઘડવા માગતાં હતાં. પરંતુ જ્યારે જાણે છે કે ભાવના, લાગણી અને ઠિંદુ એકમેક સાથે 'બધી રીતે' સંકળાયેલાં છે; ત્યારે એમનો પ્રતિભાવ આવો છે. 'આજનાં છોકરાં મારા વા'લાં ક્યારે શું કરે છે એની ગંધ સરખી આવવા ના દે. મા-બાપ બિચારાં અંધારામાં રહે અને છોકરાં રોજ ઉજાણીઓ કરે.' (પૃ. ૧૬૪). આ હળવો પ્રતિભાવ આપી લાગણી-ભાવના અને ઠિંદુના મુક્તજીવનને નિ:સંકોચ સ્વીકારી લે! આવું વર્તન કૃતિને સામાજિકતાથી સાવ કાપીને હવાઈ બનાવી દે છે.

એવી જ રીતે જે ઠિંદુ માત્રાથી ઘવાયેલા આદિત્યને જીવનમાં પ્રેમભ્રમ જેવું કશું છે જ નહિં એવું દર્શન ગળે ઉતરાવી, આત્મહત્યામાંથી બચેલા આદિત્યને નવજીવન આપવાની કોશિશ કરે છે એ જ ઠિંદુનો ગૃહત્યાગ પછી લાગણી, ભાવના માટે કેસેટમાં મુકાયેલો સંવાદ જુઓ - 'તમારો પ્રેમ જ મને જિવાડી રહ્યો છે... પ્રેમ.....પ્રેમ.....પ્રેમ..... છે.....છે.....છે.....' (પૃ.૧૩૦). ઠિંદુનું આ વિચારપરિવર્તન હોય જ નહીં એમ ન મનાય પણ આ પરિવર્તન કોઈ પ્રક્રિયામાંથી સિદ્ધ થયેલું નથી. એવી જ રીતે ભાવના ઠિંદુના સામાન્ય પરિચય પછી જ તરત જ એને સંત માને છે. (પૃ. ૮૭) ત્યારે ઠિંદુને સંત કહી શકાય એવું કોઈ કૃત્ય નવલકથામાં છે જ નહીં! સર્જકના વિચારોનું સીધું પાત્રોમાં થતું પ્રક્ષેપણ પાત્રને પાત્રત્વ અર્પતું નથી.

આધુનિક બનવાની લ્હાયમાં ને લ્હાયમાં કેવળ

સેક્સનિરૂપણથી જ લેખક અટકતા નથી પણ નવલકથામાં બીજાં પ્રક્ષેપણો દ્વારા રચનારીતિનું નાવીન્ય ઊભું કરવા મથે છે. આખી કથા કોમ્પ્યુટરમાં ફીડ કરેલી છે અને 'હું-બાપુ'નામના કથાકાર આ કથા કહેવાના છે. તેથી 'હું-બાપુ' સૂત્રધાર બન્યા છે. ફ્લોપી, એનીમેશન, કાર્ટૂન, કોમ્પ્યુટરમાં વાયરસ, ડીસ્ક્, ડી-ફોક્સ, ફેઈડ ઇન, ફેઈડ આઉટ, ક્લોઝઅપ જેવી કોમ્પ્યુટર-સંલગ્ન પરિભાષા લેખકે ભભરાવ્યા કરી છે. કથાનો અંત શો લાવવો એ અંગે 'હું બાપુ' એ રાખેલી પાર્ટીમાં સર્જક ઈન્દુ પુવાર, વ્યક્તિ ઈન્દુભા, 'હું-બાપુ' નો ઈજનેર ઋતુ છડેચોક ભાગ લે છે. આથી આગળ વધીને કહીએ તો ઈન્દુ પુવારની આગામી નવલકથા 'સતી વ્યાકુળા'ની નાયિકા પ્રજ્ઞા પાઠક પણ આ નવલકથામાં એકબે લટાર મારી જાય છે અને અભિપ્રાયો આપતી જાય છે! નવલકથામાં કોઈ ચુસ્તી રહેતી નથી. વળી, કથનકેન્દ્રની આ પ્રયુક્તિ, કથાપ્રપંચ કોઈ કળાકીય જરૂરિયાતમાંથી જન્મેલી નહીં હોઈને પ્રયોગખોરીનો નમૂનો બને છે. નવલકથાનું નવલકથાની અંતગર્ભ જ મૂલ્યાંકન પણ મૂકવામાં આવ્યું છે. રચનારીતિનો આ વ્યાયામ કે વ્યામોહ નવલકથાને formless બનાવે છે. પણ formless form આપવાની સિસૃક્ષા અહીં ગેરહાજર છે. આની સામે 'ક્રિમ્બલ રેવન્સવૂડ' કે 'કલ્પતરુ' મૂકીને સુજ્ઞ ભાવક જોઈ શકશે કે અહીં લેખકનો ઈરાદો જરાય ગંભીર નથી. તેથી ફેશનપરસ્તીમાં ડૂબેલી વાયક-માંગને અનુસરતી આ નવલકથા છે. આ કૃતિ 'લજ્જા' (તસલિમા નાસરીન) જેવી નવલકથાના અનુવાદક અને ગઝલકાર રતિલાલ જોગીને તથા મનહર મોદીને અનુક્રમે 'જાનદાર નવલકથા' તથા 'આધ્યાત્મિક નવલકથા' લાગી એનું મને આશ્ચર્ય છે. ઠિંદુદાસના સંતપણામાં પડેલા રસિકપણાને (કંકુપ્રસંગે), કે રસિકપણામાં પડેલા સંતપણાને (ત્યંચળ, ઘટના પ્રસંગે) સમીકરણની રીતે ગોઠવી દેવામાં આવ્યા છે એટલું આ સુજ્ઞ ભાવકો પામી શક્યા નહીં હોય?

કથાસંયોજનના અભાવે નવલકથામાં ક્વચિત્ વેરાયેલાં કલ્પનો સાર્થક નીવડતાં નથી. માલતીભાભી, લાગણી કે ભાવના સાથે ઠિંદુનાં સંભોગદશ્યોનું નિરૂપણ આવી સાંકેતિક ભાષામાં થયું છે :

'સાત નદીઓ એકબીજામાં ઊમડઘૂમડ થતી પોતાનું અસ્તિત્વ ઘૂમાવી દઈ વહી રહી છે. અંધારું હોવા છતાં

ચારેબાજુ રંગીન પ્રકાશ ફેલાઈ ગયો હોય એવી પ્રતીતિ ઠિંદુને થઈ રહી. વલોણું વલોવાઈ રહ્યું છે.' (૨૬)

*

'ચારે સમુદ્રો એકબીજા સાથે અથડાઈ ગયા. બે પર્વતો ભાંગીને ભુક્કો થઈ ગયા. કંઈ કેટલી નદીઓ ગાંડીતૂર બની ગઈ. દસ વૃક્ષો એકબીજામાં સમાઈ ગયાં. પાંચ કૂતરાં અશ્વની ગતિથી દોડવા લાગ્યાં. એકવીસ મેઘધનુષ્યના આટાપાટા દોરાઈ ગયા.' (૨૮)

*

'પાંચ સો લાલ-લીલાં સિગ્નેલ્સ એકસાથે ઝબકી રહ્યાં. પાંચ-પચાસ ફિયાટકાર એકબીજા સાથે ટકરાઈ ગઈ. સાત-દસ ફ્લેટોના ઓરડામાં સ્ટીરિયો ગાજી ઊઠ્યા. બે-ચાર લિફ્ટો એમ જ ઉપર-નીચે, નીચે-ઉપર થવા લાગી અને પાવરકટ! (૪૧)'

ત્યારબાદ આ પ્રકારનું જ નિરૂપણ સતત ચાલે છે તેથી ઠિંદુદાસની જેમ ભાવક પણ મોનોટોનીથી કંટાળી જાય. જુઓ -

ઠિંદુએ અચાનક હણહણાટી કરી, ભાવના વાવાઝોડાને ફરીથી ઓગાળી દીધી. દૂધમાં સાકર ભેળવી દીધી. ઊંડી ગુફામાં હજાર વોલ્ટના દીવા કરી દીધા. નદીના જળમાં માછલીઓની હેરફેર વધી ગઈ, વધતી ગઈ અને દરિયો તૂટી પડ્યો રે લોલ' (૫૦)

આવી ચાવળી કલ્પનભાષાનો વિનિયોગ કરતા સર્જકે સંયમ નહીં પાળીને ઘણે ઠેકાણે અશ્લીલતાની હદ સુધી આંબી જતી ઉઘાડી ભાષા પણ વાપરી છે. ભાવના, લાગણી અને ઠિંદુ ત્રણેયની group sexનું વર્ણન જુઓ :

'ભાવના ઠિંદુને ચોંટી પડી. લાગણીએ ઠિંદુના બે પગ પહોળા કરી ત્યાં મોઢું નાખી દીધું. ફરી પાછી એની એ જ રમત.....'(૮૧)

લાગણી અને ઠિંદુ પહેલીવાર મળ્યાં એની વાત કરતાં ભાવના ઠિંદુને પૂછે છે -

'ઠિંદુ, આજ ને આજ લાગણીને પતાવી દીધી કે શું?'(૫૮)

વળી આ જુઓ -

'કંકુએ સીધો પોતાનો હાથ ઠિંદુની સાથળો વચ્ચે નાખ્યો.

ધીમેથી એણે ઠીકઠીને લેંગો કાઢી નાખ્યો અને પછી ઠીક ઠીક પર ઘોડો કરીને બેસી ગઈ. (૨૧૩)

નસીર ઈસ્માયલી, જયવદન પટેલ કે ચંદ્રકાન્ત બક્ષી જેવા લોકપ્રિય કોલમીસ્ટોની માફક અહીં પાત્રોના નામનાં નાવીન્ય ઝળકે છે. જેમ કે પવિત્ર, યજ્ઞ, અહમ્, નખશિખ, માત્રા, લાગણી, કાર્યા, ધરા વગેરે.

નવલકથામાં હિંદુદાસ પોતાની રચેલી રચનાઓથી માંડી ચિનુ મોદી, રાવજી પટેલ, રાજેન્દ્ર શુક્લની રચનાઓ લલકારે છે. ત્રણેય પાત્રોને મેંહદી હસનની ગઝલો પ્રિય છે. 'ઠીક ઠસકેલો' જેવું નબળું ગીત પણ મુકાયું છે. આ રચનાઓનો વિનિયોગ કોઈ કળાપ્રયુક્તિ તરીકે થયો નથી. એમ જ મૂકવામાં આવ્યાં છે હળવી પળો તરીકે. વળી, આખી કથા મનુજ અને ધરા નામનાં બે માણસોની સત્યઘટના પણ આધારિત છે તેવું 'હું-બાપુ' જણાવે અને એ બંનેની વિગતો પણ ખડકે છે ત્યારે તો નવલકથાકાર પાસે કળાની કોઈ પણ શિસ્ત હોય એવું લાગતું નથી. નવલકથાના પૃ. ૯૬ ઉપર આગામી નવલકથા 'સતી વ્યાકુળા'ની નાવિકા પ્રજ્ઞા પાઠક પ્રવેશે છે. અને 'હું-બાપુ'

પાસે પોતાની વ્યથા પર પણ કથા કરવા માગણી મૂકે છે. ત્યારે 'હું બાપુ' આશીર્વાચન ઉચ્ચારે છે :

'પ્રજ્ઞા પાઠકની ઈચ્છા પૂર્ણ થાય, એવી શુભેચ્છા આપણે સહુ પાઠવીએ. 'સતી વ્યાકુળા' સંત હિંદુદાસની કક્ષા પ્રાપ્ત કરે એવી મારી અભ્યર્થના!'

આપણે આશા રાખીએ કે 'હું બાપુ'ની અભ્યર્થના ન ફળે. લેખક કોઈક ગંભીર પ્રયત્ન કરે એમ પણ ઈચ્છીએ. બ્લ્યુ ફિલ્મો માટે યુવાનોમાં 'ભક્ત પ્રહલાદ' જેવો સ્વેચ્છ વપરાય છે એવું 'સંત હિંદુદાસ' ખરીદ્યા પછી કોઈ ધાર્મિક છેતરાયાનો અનુભવ પણ થાય. ઈન્દુ પુવારે પોતાની કેશ્ચિતમાં કહ્યું છે -

'કોઈ આદર્શ જીવનમાં રાખ્યો જ નથી. આદર્શ જેવી કોઈ ચીજ જિંદગીમાં હોઈ શકે એવી માન્યતા પણ મનમાં ઊગવા દીધી નથી.'

આવી માન્યતાનો આદર્શ છોડીને જો તેઓ કોઈ સફળ નવલકથાકારને આદર્શ તરીકે સ્વીકારે તો ભવિષ્ય અંધકારમય નહીં હોય.

એન્જ્યોગ્રાફી : રતિલાલ બોરીસાગર

ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૯૯૭; કા. ૧૦૪, રૂ. ૪૦.

એન્જ્યોગ્રાફીની આનંદરેખા

- હરિકૃષ્ણ પાઠક

રતિલાલ બોરીસાગર નામના એક સજ્જન - આરામપ્રિય અને ગૂંચવાડા સર્જી શકે તેવા મહત્વાકાંક્ષી અને ભાવનાશીલ - હૃદયપૂર્વક એવા રોગની ઝંખના કરે કે જેથી લાંબો, શાહી આરામ મળી શકે - હૃદયરોગના સંભવથી પ્રસન્ન - અનેક તબીબી પરીક્ષણો - ડોક્ટરને મૂઝવે - છેવટે એન્જ્યોગ્રાફી કરાવવી પડશે એવો નિર્ણય - તે માટે મદ્રાસ પ્રતિ પ્રયાણ - ત્યાંની અદ્યતન હોસ્પિટલમાં વિવિધ પરીક્ષણો અને અનુભવો - ત્યાં પણ ગૂંચવાડા સર્જીને અને દીર્ઘસૂત્રી વર્તનથી નોખા તરી આવે - એન્જ્યોગ્રાફી કરાવીને હેમખેમ ઘરે પાછા ફરે....

ઉપર જણાવ્યા છે તેવા મુદ્દા આપીને, પરીક્ષામાં વિદ્યાર્થીઓને વાર્તા લખવાનું કહેવામાં આવે છે તેમ, ગુજરાતના સર્જકોને એક કથા લખી લાવવાનું કહેવામાં આવે તો સારામાં સારો,

સિદ્ધ સર્જક પણ શું લખે, કેવું લખે ને કેટલુંક લખે એવો પ્રશ્ન અચૂક થાય પણ અહીં આપણા આ હાસ્યલેખક મહાશયે સ્વાનુભવને યથાતથ રહેવા દઈને પોતાની આગવી ને મર્માળી નિરૂપણરીતિથી એક દિલચ્ચપ કથા રચી આપી છે.

લાંબો અને બાદશાહી આરામ અપાવી શકે એવા વ્યાધિ માટે લેખક ઈશ્વરને હૃદયપૂર્વક પ્રાર્થના કર્યા કરે છે. પરિણામે હૃદયરોગની જ સંભાવના ઊભી થાય છે, જેને એક સુયોગ ગણીને લેખક કથા આરંભે છે.

સમગ્ર કથામાં દર્દીરૂપે હાજરાહજૂર આ લેખક વિવિધ પરિસ્થિતિઓને જે રીતે ઝીલે છે ને ઝેલે છે, અધ્યાત્મથી લઈ ફિલ્મ જગત સુધીના સંદર્ભોથી જે હાસ્ય નિષ્પત્તિ સાધે છે તે પ્રસન્નકર છે.

ડોક્ટરના પ્રશ્નોના લેખક લાંબા અને અપ્રસ્તુત ઉત્તર આપે છે. છેવટ ડોક્ટર પૂછે છે : આટલું લાંબુ બોલો ત્યારે થાક લાગે છે ?

ઉત્તર વિલક્ષણ છે : 'મને નથી લાગતો' સાંભળનારને લાગતો હોય એવો મને ક્યારેક વહેમ પડે છે. જો કે કોઈએ ક્યારેય કહ્યું નથી.'

ક્યારેક 'હા' કે 'ના' માં જ ઉત્તર આપવો પડે ત્યારે પણ ર : ૧ ના પ્રમાણમાં જવાબો આપે છે, તો વળી એ જ પ્રશ્નોના ઉત્તર ફરીથી આપવાના થાય ત્યારે વૈવિધ્ય ખાતર અગાઉના કરતાં જુદા ઉત્તર આપે છે ; ને પાછા આશ્ચર્ય પણ અનુભવે છે કે 'મોટી ફી વાળા અને વધારે જ્ઞાન હોવાની શક્યતાવાળા નિષ્ણાત ડોક્ટરને પણ હૃદયરોગ અંગે ત્રણ-ચાર પ્રશ્નોથી વધારે પ્રશ્નો આવડતા નથી!'

આરામની ભ્રમણકક્ષામાં પ્રવેશી ચૂક્યાની ખાતરી થતાં સુધીમાં લેખકને સ્ટ્રેસ ટેસ્ટમાં પરીક્ષણમાંથી પસાર થવાનું બને છે, ને ટ્રેડમિલ મશીનના પટ્ટા પર ચાલતા મશીને લેખકને ચાલવાનું થાય છે ત્યારે 'ચાલતો હોવા છતાં ચાલતો ન હતો એવી આધ્યાત્મિક સ્થિતિ હતી' તેની નોંધ પણ લઈ લે છે. વળી મન મજબૂત કરીને સ્ટ્રેસ ટેસ્ટની ફી ચૂકવી આપે છે પણ મનોમન પ્રશ્ન તો કરે છે કે 'દરેક વખતે રકમ આપતાં જે સ્ટ્રેસનો અનુભવ થતો હતો એ માપવા માટે કોઈ મશીન શોધાયું હશે કે કેમ ?'

પરેજી અંગે ડોક્ટરની સૂચનાઓ ટૂંકમાં જણાવીને હર્ષવિશમાં આવી જઈ પત્નીને કહે છે : 'પ્રિયે! ડોક્ટરે મને બને એટલો આરામ લેવાનું કહ્યું છે.' પત્નીનો ઉત્તર લેખકના સમગ્ર ભૂતકાળને એક જ વાક્યમાં વર્ણવી દે છે : એ તો ડોક્ટરે નહોતું કહ્યું ત્યારે પણ તમે એમ જ કરતા હતા ને ! પરણીને આવ્યા પછી મેં તમને ઘરમાં આરામ કરવા સિવાય કશું કરતા જોયા હોય એવું યાદ નથી.'

લેખક બહુશ્રુત છે, પણ સમગ્ર લખાણ એવું છે કે તેનો ભાર તો ક્યાંય નથી લાગતો, ને વધુમાં કોઈને ભાગ્યે જ સૂઝે એવી સરખામણીઓ કરીને લેખક વિશિષ્ટ ને મર્માળું હાસ્ય સર્જે છે.

પોતાને હરસનો વ્યાધિ ન થયો હોત તો જગતમાં સહુથી વધુ તીખું ખાનાર તરીકે પોતાનું નામ ગિનેસ બુકમાં આવ્યું હોત એવું કહીને પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષા પ્રગટ કરે છે તો મદ્રાસી પરિચારક દ્વારા પોતાની અટક 'બોરીસાગર'નો

ઉચ્ચાર 'બનસાગર' જેવો થતો સાંભળીને મૂળ 'બોરીચાગોર'માંથી કેવાં સ્થિત્યંતરો પામીને બોરીસાગર થયું તે પેલા બિનગુજરાતી પરિચારક ને સમજાવવાની-ભાવના સેવે છે. પોતાની ભોજન પ્રિયતાનું યે ઉચિત ગૌરવ કરે છે. ગીતામાં ભગવાને પોતાની વિભૂતિઓ વર્ણવી છે તેમાં 'ભોજનપ્રિયોમાં હું રતિલાલ બોરીસાગર છું' એવું કહેલું પરંતુ કોઈક તબક્કે લહિયાઓની ક્ષતિના કારણે એ નીકળી ગયાનું જણાવે છે.

લેખકે દર્દીરૂપે પોતાને જ લક્ષ્ય બનાવ્યા છે, તે જાણે કે જાત પર હસતા હોય તેમ માણસમાત્રમાં રહેલી હસી કાઢવા જેવી નબળાઈઓ પર એમણે હસી લીધું છે. તદ્દન સહજ-સરળ રૂપે ગોવર્ધનરામથી માંડી ભદ્રંભદ્ર સુધીનાનું, તો રાષ્ટ્રપતિથી માંડી રાજેશ ખન્ના-અમિતાભ બચ્ચન સુધીનાનું સ્મરણ થયું છે. ક્યાંક વળી વ્યુત્પત્તિકારોનેય સંભારી લીધા છે તો મદ્રાસની અદ્યતન હોસ્પિટલનો વર્ગ-૪ નો પરિચારક જ સમજી શકે તેવું અંગ્રેજીયે બોલી લે છે : 'આઈ પેશન્ટ હી એટેન્ડન્ટ'. એન્જ્યોગ્રાફીના અંતિમ પરીક્ષણમાં જતી વખતે શરીર પર 'નર્થીંગ એક્સેપ્ટ ધીસ કોટ' જવાનું હતું. આ માટે સૂચના લઈ આવેલી બે બાલિકાઓ (નર્સો) લેખકને તેમ જણાવે છે ને લેખક તેનો અધકચરો અમલ કરે છે ત્યારે 'આ દર્દી ધ્વન્યાત્મક પરિભાષામાં સમજે તેટલો બુદ્ધિમાન જણાતો નથી' એટલે એમાંની એક અભિધામાં જ કહી નાખે છે : 'જાંગીયા ભી નિકાલના પડેગા ; નર્થિંગ એક્સેપ્ટ ધીસ વ્હાઈટ કોટ'. આ પ્રસંગે લેખક પોતાને કાબાથી લૂંટાયેલા અર્જુન સાથે સરખાવે છે, ને કૃષ્ણાવતારમાં પ્રભુએ ગોપીઓનાં ચીર હર્યાં હતાં તેથી નારીજાગૃતિના આ યુગમાં આ બંને નારીઓ એક પુરુષનાં ચીર હરીને પરિસ્થિતિ સમતોલ કરી રહી હતી તેમ ઘટાવે છે.

હાસ્ય જન્મે તેવી પરિસ્થિતિઓના નિરૂપણથી હાસ્ય નિર્માણ કરવા કરતાં ગમે તે પરિસ્થિતિની વિશિષ્ટ સંદર્ભયોજનાથી અને સર્જનાત્મક ભાષાપ્રપંચથી હાસ્ય સર્જવું ઘણું વધારે મુશ્કેલ છે. વળી અગમ-નિગમને ભાખતી સંતવાણીમાં જેમ અવળવાણીનો એક આગવો મહિમા છે તેમ હાસ્યના સર્જનમાં આભાસી તર્ક કારગત રહે છે. લેખકને આવા તર્કભાસ કે અવળતર્ક રચવાનું ઠીક ફાવે છે. બોરીસાગરમાં રહેલી આવી બધી ક્ષમતાઓનું ઉત્તમ પરિણામ અહીં મળ્યું છે. અગાઉ કહી તે બહુશ્રુતતા અહીં

ખૂબ કારગત રીતે ખપમાં લેવાઈ છે.

હાસ્યનું સર્જન મુખ્યત્વે બુદ્ધિનો વ્યાપાર છે. જે કોઈ પાત્ર-પરિસ્થિતિનો સંદર્ભ લેખક રચે છે તેને અનુરૂપ ભાષાશૈલી પ્રયોજીને સૂક્ષ્મ, મર્માણું હાસ્ય સર્જવાની લેખકની શક્તિ અહીં સુપરે પ્રગટી છે, ક્યાંક ભાષાનો ઠાઠ 'ભદ્રંભદ્ર'નું સ્મરણ કરાવી દે છે. 'બોરીસાગર' શબ્દ નામ છે કે અટક, અને એની વ્યુત્પત્તિ શી છે તે જણાવવાની લેખકની ભાવનાની કદર થતી નથી ત્યારે તેમને લાગે છે કે ભાષાશાસ્ત્રની એક અજોડ ઘટનાથી એ (મદ્રાસી પરિચારક) અજ્ઞાત રહી ગયો'. તો વળી એક્સ-રેના વિધિ પછી વ્હીલ ચેરમાં બેસાડીને પોતાના પૂરા ઠાઠમાઠથી રૂમ નં. ૪૬૮ તરફ 'હંકારી જવામાં આવ્યા' ત્યારે સમુચિત રીતે આપણા રાષ્ટ્રપતિને સ્મરી લે છે. ક્યારેક ચિંતા પણ સેવે છે કે આ વૈભવ માણ્યા પછી ઘેર કેવી રીતે ફાવશે?

આ નાનકડી હાસ્યકથામાં અલપ-ઝલપ આવેખાવેલાં કેટલાંક ચરિત્રોયે યાદ રહી જશે. લેખકની સાથે એટેન્ડન્ટ તરીકે ગયેલા પણ દર્દી જેવા દેખાતા લેખકના સાધુ જેવા મોટા ભાઈ, વિવિધ પ્રકારની સલાહ આપનારા મિત્રો અને સ્નેહીજનો, અને તેમાંયે 'લ્યો, આ પી જાઓ બાપુ !' કહી પોતાનું લાવેલું ઔષધ પી જવાનો દુરાગ્રહ સેવનારા અને અંતે ગુસ્સે થઈને દવા ઢોળીને ચાલી જનારા સજ્જન, મુંઝાઈ જતા ડૉક્ટરો, પરિચારકો અને મિસ્ટર ગૂંગણુંગૂંગૂંગણુંગૂ-ઓ.કે. ! - ઉલ્લેખનીય છે.

આ કથામાં, અલબત્ત, મુખ્ય પાત્ર તો દર્દી રૂપે પેશ આવેલા લેખક પોતે છે જેનું ચિત્રણ લેખકે જાત પર જેવી ને જેટલી રીતે હસી શકાય તેવી ને તેટલી રીતે કર્યું છે. પણ આખુંયે લખાણ વાંચતી વખતે આ આખાયે પ્રપંચની પાછળ સ્વસ્થ, પ્રસન્ન, મર્માળા લેખકનો મરકમરક હસતો ચહેરો સતત દેખાયાં કરે છે.

આપણા હાસ્યસાહિત્યમાં સ્વૈરવિહારી જેવા કેટલાક અપવાદોને બાદ કરતાં ઘણા ખરા લેખકો સ્ત્રીને અને વિશેષરૂપે પત્નીને હાસ્યનું ભાજન બનાવતા રહ્યા છે. એમાં, અલબત્ત, કક્ષાભેદ ને માત્રભેદ જોવા મળે. પણ તત્ત્વતઃ પત્નીનું હાસ્યસ્પદ ચિત્રણ કરવાનું વલણ ડોકાયાં કરે. બોરીસાગરથીવે ભૂતકાળમાં આવું થયું છે, જેનો અછડતો

નિર્દેશ વિનોદ ભટ્ટની પ્રસ્તાવનામાં જડે છે; પણ અહીં લેખકે માત્ર એક વાર સ્પષ્ટ પક્ષનો નિર્દેશ કર્યો છે. ડૉક્ટરની ચેમ્બર-બહાર લેખક રાહ જોઈને બેઠા છે અને એક બહેન એક પછી એક દર્દીના નામની મૃદુ ઘોષણા કરી રહ્યાં છે. ત્યારે 'એકાએક તેણે 'રતિલાલ' એવી બૂમ પાડી. આ નામથી હું કેવળ મારે સાસરે જ ઓળખાઉં છું. મારા સાળા-સાળીઓ મને આ નામથી સંબોધે છે. એકાએક એ સંબોધન સાંભળી હું ચમકી ગયો' આટલા ઉલ્લેખ સિવાય લેખકે પત્ની સાથેના સંવાદોમાંયે મજાક તો પોતાની જ કરી છે.

કથાને અંતે ઉપસંહારમાં લેખક જણાવે છે, 'ઈ.સ. ૨૦૩૭-૩૮નું વર્ષ મારું જન્મશતાબ્દીવર્ષ છે. મારી જન્મશતાબ્દી ગુજરાત ખૂબ હાંશેથી ઊજવશે એવી મને આશા છે. કોઈને મારી જન્મશતાબ્દીનું વર્ષ યાદ નહીં આવે તો યાદ કરાવવાનો મારો ધર્મ હું અવશ્ય બજાવીશ. એ વખતે હાસ્યની મદદથી હું સો વર્ષ કેમ જીવ્યો એ વિશે એક પુસ્તિકા લખવાનો મારો ખ્યાલ છે. આ પુસ્તિકા વાંચનારાઓમાંથી જેઓ ત્યારે હશે તેમને એ પુસ્તિકા વાંચવાનો પણ લાભ મળશે.....' અને અંતે સદાય હસતા રહેવા માટે આ બ્રાહ્મણ લેખકે તેમના હૃદયરોગથી મુક્ત થયેલા હૃદયના આશીર્વાદ પાઠવ્યા છે.

હાસ્યરસિક વાચકોને જો આવાં નિમિત્તો જડતાં રહેવાનાં હોત તો આવા કપરાકાળમાંયે લાંબુ જીવવાની ઈચ્છા થઈ આવે તેમ કહેવામાં ભાગ્યે જ કશી અતિશયોક્તિ થશે.'

*સમીક્ષક આ પુસ્તકને કથા તરીકે ઓળખાવે છે. પુસ્તકમાં લેખકે પોતે એને A long Essay written in lighter vein તરીકે નિર્દેશીને પછી તરત ગુજરાતીમાં, એને વળી 'હાસ્યરચના' કહી છે. લખાવટનું બાહ્યરૂપ વિશેષ પરિસ્થિતિ/ઘટનાને આલેખતા આત્મકથનનું છે. પણ એમાંના ઉપપ્રસંગોમાં, સંવાદોમાં કલ્પનાકથાનાં, ફિક્શનનાં, તત્ત્વો પણ ભળેલાં છે. તો એને આત્મકથનાત્મક હાસ્યકથા કહેવાય? અનુક્રમમાં આ પુસ્તકનો નિર્દેશ 'હાસ્યકથા' તરીકે કર્યો છે તે આવા વિચારથી સમીક્ષક પણ આને 'કથા' કહે છે એમાં આવું સૂચન વાંચી શકાય. છતાં આવા સ્વરૂપનિર્દેશો કામચલાઉ જ ગણાય. ધ્રુવ ભટ્ટના પુસ્તક 'સમુદ્રાન્તિકે'ને નવલકથા અને પ્રવાસ એ બંને માટેનાં પારિતોષિકો મળેલાં. અહીં તો ચાર શક્યતાઓ છે -એવા લાક્ષણિક અર્થમાં પણ આ કૃતિ 'હાસ્યરચના' પુરવાર થઈ શકે.

- સંપાદક

‘કાર્ડિયોગ્રામ’(૧૯૭૭) ગુણવંત શાહનો પહેલો નિબંધસંગ્રહ. ત્યારથી માંડીને આજ સુધીમાં એમના આઠ-દસ નિબંધસંગ્રહ થયા હશે. એટલે નિબંધલેખક તરીકે એમનું સાતત્ય રહ્યું છે. વળી એમના કેટલાક નિબંધસંગ્રહોની લગભગ દર વર્ષે નવી આવૃત્તિ મળે છે. એટલે એ લોકપ્રિય નિબંધલેખક છે.

જેના વિશે હું ધારું એના વિશે હું લખી શકું. આખું વિશ્વ મારા જ્ઞાનનું ક્ષેત્ર છે. - કંઈક આ મતલબનું બેકનનું વિધાન ગુણવંત શાહને ઘણીરીતે લાગુ પડે એવું છે. ‘એકાંતના આકાશમાં’ના નિબંધોમાં નિબંધલેખકનો દષ્ટિવિસ્તાર અને વિષયવિસ્તાર જોઈ શકાય છે. સુગરી જેવા લઘુ પક્ષીથી માંડીને યુનિવર્સિટી સુધીના વૈશ્વિક વિષયને એ આલેખે છે. સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ, મૂર્ત અને અમૂર્ત સુધીનો એમનો વિચારવિહાર તત્ત્વોને અને તથ્યોને તાકવા મથે છે. નાના કદના નિબંધનું ઉદાહરણ પણ જો આ સંગ્રહમાંથી મળે છે, તો ‘માનવઅસ્તિત્વની અમીરાત’ જેવા લાંબા નિબંધનું ઉદાહરણ પણ આ જ સંગ્રહમાંથી મળે છે.

લીલયાવિહાર એ નિબંધનો સ્વભાવ હોય, તોય એનું શીર્ષક નિબંધના ગગનની સરહદો નક્કી કરે છે. સંગ્રહનો પહેલો નિબંધ ‘સુગરી માય ગર્લફ્રેન્ડ’માં નાનકડા પક્ષીની મહત્તા ખૂબીથી દર્શાવી છે. માનવ વી.આઇ.પી.ઓની દાંભિક વ્યસ્તતા ને મહત્તા સામે સુગરીની કર્મયોગી વ્યસ્તતા મૂકી આપી લેખકે માનવ વી.આઇ.પી.ઓની લઘુતા તારવી આપી છે. એક જ વૃક્ષ પરના પંદર-વીસ માળાઓને ‘સુગરીની કો.ઓપરેટિવ હાઉસિંગ સોસાયટી’ કહીને લેખક મોડર્ન હાઉસિંગ કલ્ચરની નર્મભરી અભિવ્યક્તિ સાધે છે.

પ્રાકૃતિક તત્ત્વોને આધુનિક જીવનનાં ઉપકરણો સાથે સરખાવી, એમને ભૌતિક પરિભાષામાં મૂકી જોવાની રીતિ એમના મોટાભાગના નિબંધોમાં મળે છે. એકબાજુ લેખક વૈશાખના ફ્રિગરપ્રિન્ટ્સ, ચોમાસાની પર્સનાલિટી, સેફ ડિપોઝિટ વોલ્ટમાં સુગંધ, કેરીકાન્તિ જેવા આધુનિકતમ પદપ્રયોગો,

શબ્દપ્રયોગો કરે છે, તો બીજી બાજુ પુષ્પત્વની દીક્ષા આદિ જેવા દેખીતી રીતે આધ્યાત્મિક લાગતા પણ નવીનતમ પ્રયોગો પણ કરે છે. પ્રાકૃતિક પરિવેશના સંદર્ભે માનવઅસ્તિત્વના કૂર વાસ્તવને જોવાની ગુણવંત શાહની દષ્ટિનો પરિચય ‘વૈશાખના ફ્રિગરપ્રિન્ટ્સ’ નિબંધ કરાવે છે. ગરીબી, ભૂખમરો, તરસ, પીવાના પાણીની અછત વગેરે કૂર વાસ્તવસ્થિતિઓને લેખક સ્પર્શે છે. પ્રકૃતિની રમણીયતાને માણનાર મનુષ્યનું જીવન રમણીય નથી એ સૂર અહીં સતત સંભળાતો રહે છે. આથી લેખકના મોટાભાગના નિબંધોમાં એમની નિતાંત જીવનલક્ષિતા દેખાઈ આવે છે. ‘બાળકોનો મેનિકેસ્ટો’ માં બાળકો પ્રત્યેના મા-બાપના વલણને વિલક્ષણ રીતે એ વ્યક્ત કરે છે. ‘માનવપુષ્પો ઉગાડનારા માળી’ નિબંધમાં મહાન વિભૂતિઓનો ઉચિત ઉલ્લેખ એ કરે છે. ‘યુનિવર્સિટી કેમ્પસનો રળિયામણો ખૂણો’ નિબંધ લાઈબ્રેરીને અનુલક્ષીને લખાયેલો વિચારવંત નિબંધ છે. ‘લાઈબ્રેરી જે યુનિવર્સિટી બની રહે છે.’ ‘આ વિધાન નિબંધમાંના વિચારોનું ઉત્કૃષ્ટ શિખર છે. મેરેજમાં મેચિંગ ન હોવાને કારણે ઢસરડાતાં મોટાભાગનાં કજોડાંની વાત સમીકરણાત્મક રીતે મૂકી આપે છે આ નિબંધ- ‘મેરેજ + મેનેજમેન્ટ = મેરેજમેન્ટ’. માણસેમાણસે જુદીજુદી ટેવ વિશે વાત કરતો નિબંધ એટલે ‘સાસિરયે ધરતીકંપ’. વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓની વિચિત્ર ટેવોનું રસપ્રદ અને માહિતીપ્રદ બયાન છે આ નિબંધમાં. ‘માનવ-અસ્તિત્વની અમીરાત’ આ સંગ્રહનો પ્રમાણમાં લાંબો નિબંધ છે. માનવ-અસ્તિત્વ સાથે સંકળાયેલ સંબંધ, માણસાઈ, પ્રેમ, બહુમાન, ધર્મ, સ્ટેટસ, જાગૃતિ આદિ ભાવ અને બાબતો વિશે લેખકે સદૃષ્ટાંત લખ્યું છે. મનુષ્યનું વસ્તુકરણ થઈ ગયાનો દુઃખદ અહેસાસ અહીં વ્યક્ત થયો છે. માણસ તરીકે જન્મતો અને જીવન દરમ્યાન ન્યાત, નામાદિનાં લટકણિયાં પામતો માણસ છેવટે માણસ રહેતો નથી-ની દુઃખદ વાત કરીને મનુષ્ય-અસ્તિત્વની વિડંબના કરતી વિચિત્રતાઓ જ મનુષ્ય-અસ્તિત્વના અંશો છે એમ લેખક સાબિત કરે છે. કાપડની દુકાનનું ‘દિગંબર

કલોથ સ્ટોર' કે દારૂના પીઠાનું 'મહાત્મા ગાંધી પબ' નામ મનુષ્યજાતિની વિલક્ષણતાની હાંસી ઉડાવે છે. સંગ્રહના શીર્ષક-નિબંધ 'એકાંતના આકાશમાં'માં ભદ્ર માણસની આપણને એક અલગ જ વ્યાખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે :

'પોતે જે નથી, તે હોવાનો ડોળ કરે તેને ભદ્ર માણસ કહેવામાં આવે છે....' ધર્માચાર્યના ભાવેદાવે લેખક કેટલાંક તથ્યો રજૂ કરે છે એવું વર્તાયા કરે છે આ નિબંધમાં. જીવન અને જગત પરત્વેનાં નિબંધકારનાં નિરીક્ષણો આપણને સંગ્રહમાં ઠેરઠેર મળે છે. વૈશાખ માસમાં 'પક્ષીઓ થોડાંક વધારે વાચાળ બની જાય છે.' (પૃ. ૫૬, 'વૈશાખી વાયસ સાથે સત્સંગ') 'શીતળા માતાનું મંદિર પવિત્ર ગણાયું, પરંતુ શીતળાની રસી શોધવા માટેની લેબોરેટરીને પવિત્ર ગણવાનું ન બન્યું.' (પૃ. ૬૪, એચ.ડી.આઈ), 'ગંગાજળ ગમે તેટલું ગંદું હોય તોય પવિત્ર જ ગણાય, ડિસ્ટિલ્ડ વોટરને કોઈ પવિત્ર ગણતું નથી' (પૃ. ૮૩, 'મેરેજ + મેનેજમેન્ટ = મેરેજમેન્ટ'), 'માણસની સઘળી પીડાઓના મૂળમાં એક બાબત રહેલી જણાય છે અને તે છે, પોતાની જાત સાથેનો અપરિચય' (પૃ. ૧૮૫, 'એકાંતની સભા'), 'આવો કોઈ પિતા અવસાન પામે ત્યારે વહુને રડવા માટે ખાસ પ્રયત્ન નથી કરવો પડતો' (પૃ. ૨૧૧, 'સાસરિયે ધરતીકંપ'). આ અને આવાં નિરીક્ષણો આમ આદમીની પ્રતીતિ સાથે મેળ ખાય તેવાં છે. સૂત્રાત્મક વિધાનો કરતાં નિરીક્ષણાત્મક વિધાનો વાચકને કેવાં ભાવવા લાગે છે એનું દષ્ટાંત આ નિબંધો વાંચતાં મળી રહે છે. જો કે તોયે નિબંધોમાં સીધાં સૂત્રાત્મક સ્ટેટમેન્ટ્સ કરવાની ગુણવંત શાહની વિલક્ષણતા પણ અહીં પણ જોવાય છે. જેમકે - 'જે આદમી શુષ્ક હોય તે ધર્મગુરુ હોઈ શકે, સાધુ ન હોઈ શકે' (પૃ. ૭), 'ઉઘરાણું વધી પડે ત્યારે વિચારનું બેસણું નક્કી જાણવું' (પૃ. ૬૦, 'કો. ઓપરેટિવ થિન્કિંગ સોસાયટી'), 'જે માણસ વિવેકપૂર્વક વિચારતો નથી તે... અભણ ગણાય.' (પૃ. ૫૯), 'દૂરદર્શન એટલે આજના અર્જુનને પ્રાપ્ત થયેલાં દિવ્ય ચક્ષુ દ્વારા થતું વિશ્વરૂપ દર્શન' (પૃ. ૯૭, 'મૌનનું અજવાળુ'), 'યુનિવર્સિટી વિચારોનું વૃદ્ધાવન છે.' (પૃ. ૯૯), 'વિચારની પજવણી એ જ તો માણસ હોવાની સાબિતી છે.' (પૃ. ૧૦૦) [- I think therefore I am. એ વિચારનો પડઘો]. 'માણસને બેઠી કરે એ રાહતકાર્ય, રાહત માટે રાહ જોવી પડે એ રાહતકાર્ય

નહિ.' (પૃ. ૧૫૩,) 'પજવણી પણ ધાર્મિક બની જાય ત્યારે કટ્ટરતાની ઋતુ જામતી હોય છે. ત્રાસવાદની રખાતનું નામ છે કટ્ટરતા.' (પૃ. ૧૬૭, 'જીવનમાં સંગીત ખૂટી પડ્યું છે.')

- આવાં વિધાનો નિબંધોમાંના વિચાર ગુચ્છોનાં તારણો જેવા લાગે છે, જે આમ વાચક માટે કદાચ પ્રેરક બની રહે, પણ વિદગ્ધોને આ શૈલી - વિલક્ષણતા રુચિકર ન પણ લાગે.

વાસ્તવિક પરિસ્થિતિની ચિંતા વ્યક્ત કરી એ સંદર્ભે નુકતેચીની ઉચ્ચારવાની શૈલી પણ લેખકમાં દ્વંદ્વ થતી જાય છે. 'માનવને ઊગવા દેવો હોય, એનું પ્રકૃલ્લન શક્ય બનાવવું હોય તો ધર્મનું માણસ સાથેનું વર્તન બદલવું પડશે' (પૃ. ૧૫૦). જો કે આ શૈલીનો સમુચિત ન રહેતો અતિરેક ગદ્યના પ્રશ્નો ઊભા કરે છે. આવાં તારણો, નિરીક્ષણો, સૂત્રાત્મક વિધાનો મૂકવાની ગુણવંત શાહની લેખન-શૈલી અંગે રમણ સોનીનાં આ વિધાનો ખપમાં લાગશે - 'ચતુરાઈભર્યાં ને સસ્તી ચમત્કૃતિવાળાં સૂત્રોથી સમુદાય પર પ્રભાવ પાડવાની તજવીજે એમની બહુશ્રુતતાને પણ અવિશ્વસનીય કરી મૂકી છે. એમની ભાષામાં આથી કોઈ રસકીય સંતુલન પણ રહેતું નથી... ચાપલ્યભરી ઉક્તિઓ ગદ્યની વિડંબનારૂપ છે. (પૃ. ૨૦૮, 'નિબંધ અને ગુજરાતી નિબંધ' - સં. જયંત કોઠારી).

લલિત નિબંધનું લલિતપણું વિચાર સાથે ઓછો ને સંવેદના સાથે ઝાઝો નાતો રાખે છે, તેથી લલિત્ય પ્રગટાવતા ગદ્યની ભાષા નિબંધનું ચાલક બળ બલકે ધારક બળ બને છે. લલિત નિબંધનો કર્તા ભાષા પરત્વે - એના ઉપયોગ પરત્વે બેદરકાર બને ત્યારે સારું પરિણામ ન આવે. ગુણવંત શાહની ભાષા લેખકને લોકપ્રિય બનવામાં મદદરૂપ બની છે ખરી, પણ સર્જકતા સિદ્ધ કરવામાં ક્વચિત્ ઊણી ઊતરે છે. ખ્યાત શબ્દોના ઉચ્ચાર સાથે સારૂપ્ય ધરાવતાં 'કજિયાબેગમ' (રઝિયાબેગમ), 'પજવણીની ઉજવણી', 'ઝંખનાનો સબંધ સામાન સાથે નહીં, આસમાન સાથે હોય છે', 'છતની નીચે અછત હોય છે', 'બુદ્ધ' પરથી બુદ્ધિ, 'પર્સોના' પરથી પર્સનાલીટી' 'લુંચિત' પરથી લુચ્યો જેવા શબ્દોના મૂળ શોધતા અને કાલિદાસના જમાનામાં રેશમી વસ્ત્ર હશે? - એની સાબિતી આપતા શ્લોકનું ભાષાંતર પોતાના નિબંધમાં મૂકતા નિબંધકારની સંશોધક દષ્ટિનો પરચો પણ મળે છે. ક્વચિત્ તથાગતની કરુણાને પૂનમની

શીતળ ચાંદની સાથે સરખાવવામાં, અખરોટની માફક ક્ષણનું કોચલું તૂટતું બતાવવામાં, મગના ડબ્બામાંથી વેરાતા મગની જેમ લોકલ ટ્રેનના ડબ્બામાંથી માણસોને વેરાતા બતાવવામાં કે ધર્મની બધી વાતો સડી ગયેલા લાકડા પર સનમાયકા ચોંટાડવા જેવી પોલી બની રહે છે, એવું કહેવામાં નિબંધકારે વાપરેલા અલંકારો કથ્યની અભિવ્યક્તિ સાધવામાં અહીં ઉપકારક બની છે ખરા.

‘છાણના પોદળા પર જાણે અગરબત્તી પેટાવવામાં આવે છે.’ પૃ. ૯૨ પરનું આ વિધાન ‘એકાંતના આકાશમાં’ નિબંધમાં ફરી ઉપયોગમાં લેવાયું છે એ કેવું? ડિસેમ્બર ૧૯૯૬માં પ્રગટ થયેલા આ પુસ્તકના એક નિબંધમાં ‘રામાયણ પરની તેરમી પરિષદ શેનઝેન નામના નગરમાં ૧૯૯૬ના જાન્યુઆરીમાં ભરાવાની છે.’ (પૃ. ૧૧૮). આવું વિધાન મળે ત્યારે આ નિબંધોને પ્રેસમાં મોકલતા પહેલાં લેખકે ચોકસાઈ નથી કરી એ વાત છતી છાય છે. છાપાંની કટાર માટે લખાયેલા આવા નિબંધો માટે સર્જકે ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે ગ્રંથસ્થ કરતી વખતે એમાંથી કાળજીપૂર્વક ચયન

થાય. કોઈ એક વિચારને જ કેન્દ્રીભૂત કરી આખો નિબંધ લખાયો હોય એવી છાપ ઊપસવા કરતાં એક નિબંધમાં અનેક વિચારોના પડછાયા પડયા કરે છે એવી વાચકચિત્તમાં પડતી છાપના સમર્થનમાં અહીં ઘણું મળી રહે છે.

પ્રસ્તુત સંગ્રહના બધા નિબંધોના કેન્દ્રમાં માણસ રહ્યો છે. જ્યાં પ્રાકૃતિક તત્ત્વો આવ્યાં કરે છે, ત્યાં પણ એની પડછે તો માણસ જ રહેલો છે. એટલે આ નિબંધો માનવલક્ષી છે એવું કહેવામાં કશી ભૂલ થતી નથી, પણ નિબંધનું વિષયગત લક્ષ્ય જે હોય તે પણ નિબંધનું નિબંધગત લક્ષ્ય તો ‘નિબંધ’ જ હોય. જો એની સિદ્ધિમાં ઊણપ આવે તો એ ખૂંચ્યા વગર રહે નહીં. ‘એકાંતના આકાશમાં’ સંગ્રહથી ગુણવંત શાહના નિબંધસંગ્રહોની સંખ્યામાં એક વધારો થાય છે, પણ સુધારો અનુભવાતો નથી. પડેલી ટેવ મુજબ કલમ વર્તે છે, નિબંધ લખવાની રઢ લઈ બેસેલા લેખકની કલમ રૂઢ થતી જાય છે. ‘રૂઢતા’માંથી નિષ્પન્ન થતો અર્થ ગુણપક્ષે બેસે એ કરતાં દોષપક્ષે વધુ બેસે છે એ શા માટે ભુલાવું જોઈએ?

હૈયું ખોલીને હસીએ : બકુલ ત્રિપાઠી

આર. આર. શેઠ. ૧૯૯૭; કા. ૨૬૪, રૂ. ૧૧૦

રાજકારણ સમાજકારણનો દસ્તાવેજ

- વિજય શાસ્ત્રી

છેલ્લા કેટલાક સમયથી આપણા રાજકારણમાં સત્તા માટેની જે ભૂંડી ભવાઈ ભજવાઈ રહી છે તે પ્રજા માટે નિઃશુલ્ક મનોરંજન પૂરું પાડી રહી છે. બકુલ ત્રિપાઠીની વર્તમાનપત્રની કટાર તેના તરફ સઘ પ્રતિભાવ ન પાડે તો જ આશ્ચર્ય થાય અને તેની સાથે સંકળાયેલો સરેરાશ વાચકવર્ગ આ લેખો તૈયાર કરતી વખતે બકુલભાઈ સામે ન રહે એ માની શકાય નહીં. તેથી બકુલભાઈનાં પૂર્વપ્રકાશનો કરતાં આ લેખો, આ કારણે જુદા સ્વરૂપના હોય એ સ્વાભાવિક છે. તેથી ‘સર્જકની કેફિયત’ નામના પુસ્તકને છોડે મૂકેલા લખાણમાં તેમણે કહ્યું છે કે -

‘હૈયું ખોલીને હસીએ’માં મારાં પુસ્તકોની નવી જ દિશા ખૂલે છે. અહીં સામગ્રીક્ષેત્ર વિસ્તરે છે. હવે જાણે ધ્યાનસ્થ બનીને પાંપણો ઢાળીને અંદર જોતાંજોતાં નિજાનંદમાં મસ્ત રહેવું એ કંઈક અપૂરતું લાગે છે. જે ધમ્મ કરતું આંખ

સાથે અથડાય છે તેને ય હવે હાસ્યની લપેટમાં ઉલ્લાસભરે અને અલબત્ત ગૌરવભરે લેવાનું ટાળવાનું કોઈ કારણ નથી’ (પૃ. ૨૬૧). પરિણામે -

‘હૈયું ખોલીને હસીએ’ એ મારા નવા પુસ્તકમાં સૂક્ષ્મ હાસ્ય જોડે સ્થૂળ હાસ્યનાં છાંટણાં દેખાશે!’ (પૃ. ૨૬૨), ‘સ્થૂળ હાસ્યની પણ મઝા છે’ એમ બકુલભાઈ નોંધે છે તે બાબત ચિંત્ય છે. એટલા માટે કે રાષ્ટ્રના નકશા પર જે કંઈ ચાલી રહ્યું છે તેમાં નરી અશ્લીલ રાજરમતો જ છે. આ બધામાં સૂક્ષ્મતાને અવકાશ કેટલો? જે કંઈ ચાલી રહ્યું છે એ એટલું તો બીભત્સ છે કે તેની બીભત્સતા જ તેની સૂક્ષ્મતાને આડે આવે તેમ છે.

કુલ એકાવન લેખો છે. દરેકનું કદ માફકસરનું છે. મોટેભાગે નેતાઓને લેખકે તેમના કદ પ્રમાણે વેતર્યાં છે. ઉપર કરેલી વાતની પુષ્ટિ કરતો સંવાદ પૃ. ૨૧ ઉપર છે :

‘દેશમાં આ બધું..... આ બધું..... જે ચાલી રહ્યું છે તે જોતાં..... ત..... ત..... તમે હસી કેમ શકો છો ? મારા એક મિત્રે અકબાઈને પૂછ્યું.’

‘દેશમાં આ બધું જે ચાલી રહ્યું છે તે જોતાં... તમે હસ્યા વિના રહી કેમ શકો છો’ મેં એમને સામું પૂછ્યું.’

આ બંને સંવાદો પરસ્પરવિરોધી ‘લાગે’ છે પણ ખરેખર વિરોધી નથી. કેમકે હસી ન શકાય એટલી ભયાનક ભૂંડી પરિસ્થિતિની સમીક્ષા હાસ્યથી જેટલી શક્ય છે એટલી અન્ય કોઈ રીતિએ નથી. અનિષ્ટોના પ્રતિકાર માટે ડોન ક્વિક્કોટ્ટથી માંડી, ‘ભદ્રંભદ્ર’ થઈને બકુલ ત્રિપાઠી સુધી આ રાજમાર્ગે બધા હાસ્યધુરંધરો ચાલતા રહ્યા છે. ‘લાફ્ટર ઈઝ પ્રોટેસ્ટ!’ – આ જ લેખમાં તેઓ ટાંકે છે.

આવા વિદ્રોહ માટે બકુલભાઈએ તેમનાં જાણીતાં હથિયારો અહીં પણ ખપમાં લીધાં છે. હથિયાર-ઓજારો જાણીતાં છે પણ તેમને પ્રયોજવાની-Applicationની રીતમાં નવા ઉન્મેષો અનુભવાય છે. ‘કામ કરતી સરકાર’ એવું એક ભૂમરાણ થોડા વખત પર હવામાં હતું. ભલા ભાઈ, સરકાર તો કામ કરતી જ હોય ને! પણ કામ ન કરતી સરકારો પણ એક હકીકત હતી તે ‘કામ કરતી સરકાર’ સૂત્રથી સાબિત થાય છે. ફરિયાદો, આવેદનોની સામે કશાં પગલાં ન લે તે ઉત્તમ! તેથી ‘નસકોરાંશાહી’માં માનતા બાપુનું પાત્ર કહે છે કે – ‘જે કાંઈ ન કરે તે અમારે મન હોળ આનીનો માણસ!’ (પૃ. ૨૬) ‘પત્રકારો તળેલાં કાજુ ખિસ્સામાં નાખતા જાય છે’ (પૃ. ૩૧) જેવી નાટ્યસૂચના પોતે જ ઘણા-ઘણાની સૂચક છે. પુસ્તકની નવીનતા એ છે કે દરેક લેખના પ્રારંભે લેખકીય ટિપ્પણી એક-બે નાનકડાં વાક્યોમાં આવે છે. હાસ્યનો આ કેપ્સ્યુલ કોર્સ પણ માણવા જેવો છે, જેમ કે ૮મા લેખ ‘નરસૈંયો, તુકારામ અને નારદજી દિલ્હી પધાર્યા’ના પ્રારંભે મુકાયેલું પૂર્વસૂક્ત આવું છે –
– પ્રાચીન સંતોની પ્રભુ શ્રદ્ધા તો ઠીક મારા ભાઈ, ખરા સંતો તો આપણા અર્વાચીન પ્રધાનો છે. જેમણે બધું જ ભગવાન પર છોડી દીધું છે. (પૃ. ૩૭)

‘ગેંડાત્વચા’ માટે ‘પ્રભુશ્રદ્ધા’નો પર્યાય બકુલભાઈમાંના હાસ્યકારની પિછાણ કરાવે છે.

આવું જ બીજું એક પૂર્વસૂક્ત પંદરમા લેખને મથાળે છે જે આપણાં તંત્રોમાં પ્રવર્તતી એબ્સર્ડની છબી પાડી આપે

છે. એ મુજબ – ‘પોલીસે તોફાન વખતે એક કર્મચારીને ભૂમો પાડવા બદલ પકડ્યો. પણ એ તો મૂંગો નીકળ્યો! હવે શું કરવું?’ (પૃ. ૭૫)

આ ‘હવે શું કરવું?’ ના જવાબમાં પોલીસતંત્રમાં ચાલતા સંવાદો વાંચવા જોવા છે :

પોલીસમેન : મૂંગા માણસને ભૂમો પાડવા બદલ પકડવો તેમાં આપણે ભૂલ નથી જ કરી !

જમાદાર : નહીં સાહેબ, આપણે કરીએ તે ભૂલ કહેવાય જ નહીં ! (પૃ. ૭૬)

છેવટે એક વિચાર આવે છે કે ‘એ માણસ પકડાયા પછી જ મૂંગો થઈ ગયો એવું જાહેર કરીએ તો?’

પરાકાષ્ઠા તો ત્યાં આવે છે જ્યાં અધિકારી કહે છે ‘એ મૂંગો નથી એમ કબૂલ કરે તો છોડી દો! ના કરે તો નહીં!’ (પૃ. ૭૮)

ભલા માણસ, મૂંગો માણસ ‘મૂંગો નથી એમ કબૂલ કેવી રીતે કરે?’ (લખીને?). જયંતી દલાલની ટૂંકી વાર્તા ‘કાયદાનું રાજ’ આની સાથે સરખાવવા જેવી છે. કેટલાંક શીર્ષકો પણ પૂર્વસૂક્તોની જેમ મારકણાં છે. જેવાં કે – ‘વિદેશપ્રવાસો ઘટાડવા, વિદેશપ્રવાસો વધારો!’ ‘ધ નૂતન ઉચ્ચતર ઠગાઈ - ઠોંગાઈ કોલેજ’ અને બીજાં.

રાજકારણનું અપરાધીકરણ એ હવે છૂટીછવાઈ, એકલદોકલ ઘટના નથી રહી પણ એટલી બધી વ્યાપક બની ગઈ છે કે તેને સ્વાભાવિક ગણવી જોઈએ. ‘હાલા ગુંડાભાઈઓ....’ લેખનો નિમ્નલિખિત પરિચ્છેદ વ્યાજસ્તુતિ અલંકારનો સુખદ પ્રયોગ બને છે :

‘છેલ્લાં દસેક વર્ષથી રાજકારણી ભાઈઓ અને તમારો – એટલે કે ગુંડાભાઈઓનો સંબંધ એવો તો ઉત્તમ વિકસ્યો છે કે તમારું કોઈ અપમાન કરી શકે એમ નથી. આપણી લોકશાહીમાં ચૂંટણીનાં નાણાંની હેરફેરથી માંડીને તે વિરોધી મતની સરકાર ઉથલાવવા સુધીના વિવિધ રાષ્ટ્રનિર્માણ-કાર્યોમાં તમે હવે એવા તો અનિવાર્ય બની ગયા છો કે હવે તમારું અપમાન કરવાનો કોઈ વિચાર સુધ્ધાં ન કરી શકે.... તમે તો રાષ્ટ્રના પ્રવાહમાં સ્વાભાવિક રીતે ભળી ગયા છો.’ (પૃ. ૧૨૨)

વાત નવી નથી. આંધળો પણ જોઈ શકે એવી ઘટનાને લેખકે અવળવાણીના પ્રયોગથી ધાર કાઢી આપણી સામે

ધરી છે તેથી આસ્વાદ્ય બની છે. 'રાષ્ટ્રના પ્રવાહ' ને અપરાધીકરણનો પર્યાય ગણવામાં ગંભીર માણસ અતિ ગંભીર થઈ જાય એવી કરપીણતા રહેલી છે ત્યારે એ જ કરપીણતાને હાસ્યકાર પોતાની આગવી રીતે ઉપસાવી આપે છે.

આવી જ વ્યાજસ્તુતિનો આકર્ષક પ્રયોગ બેન્ક-લૂંટવાળા લેખમાં થયો છે. જેમાં બેન્ક લૂંટવા આવેલા માણસો બેત્રણ બેન્ક-કર્મચારીઓની સજગતાને પરિણામે પકડાઈ જાય છે ત્યારે ચોર કોટવાળને દડે એ ન્યાયે એ બેન્ક-કર્મચારીઓ સામે જ પગલાં લેવાની વાત થાય છે. કેમ? તો કે - 'ઓફિસ-કામમાં બેદરકારી દાખવવા બદલ! કારણ આ બે જણ નવરા બેસી રહ્યા હશે તો જ એમને લૂંટારાઓ દેખાયાને! જે ખરો વફાદાર કર્મચારી હોય તેનું માથું તો લેજર પ્રતિ નીચું વળેલું હોય. એને લૂંટારાઓ દેખાય જ કેવી રીતે? આ બે જણ તો કામ નહીં કરતા હોય અને આમતેમ ડાફોળિયાં મારતા હશે એટલે જ એમને લૂંટારાઓ દેખાયા...' (પૃ. ૧૨૯)

ટેલિફોનની માયા આપણા હાસ્યકારને ગજબની લાગી છે. 'સોમવારની સવારે' માં બકુલભાઈએ વર્ષો પૂર્વે ટેલિફોનટોંકનો હાસ્યનિષ્પત્તિમાં વિનિયોગ કર્યો હતો અહીં પણ જુદા સ્વરૂપે ટેલિફોનનું જૂનું પાત્ર ફરી હાજર થયું છે ત્યારે એમાં ગંભીર ચિંતનએ ઓળખાઈ ન આવે, ગણાડપે જુદું તરી ન આવે એ રીતે અળગું રાખવામાં રાખવામાં બકુલભાઈ સફળ થયા નથી. કદાચ તેમનો આશય જ એવો નથી. પરિણામે - 'ટેલિફોનમાં ન મળ્યાનો શોક શો, દોસ્તો? 'કનેક્શન' તો માનવી-માનવી વચ્ચે મળવાં અઘરાં જ છે. હૈયાં-હૈયાં વચ્ચે જોજનોનાં અંતર છે' (પૃ. ૧૭૮) - એવી

ભાષ્ય-પંક્તિઓ આવી પડે છે.

આવી જ અવળવાણી, પત્રાચારના રૂપે 'કશુંક તોડવાનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર' લેખમાં મમળવી ગમે છે. આંદોલન વેળાએ દૂધની કેબિન બાળી નાખ્યા બાદ પ્રજાજન મિલ્ક સ્કીમના અધિકારીશ્રીને પત્ર લખે છે કે -

'આપે હજી ત્યાં નવી કેબિન કરી નથી. હવે જો લોકશાહીમાં કશાકનો વિરોધ કરવાની જરૂર ઊભી થાય તો તે વખતે અમારે શું બાળવું?' (પૃ. ૧૮૬).

રાજકારણની બરોબરી કરે એવું ભ્રષ્ટાચારથી ખદબદતું બીજું તંત્ર છે શિક્ષણનું. આ શિક્ષણના તંત્ર પર તો બકુલભાઈએ 'દ્રોણાચાર્યનું સિંહાસન' નામનું આખું પુસ્તક લખ્યું છે. અહીં રસનાં ચંટકા જરૂર છે. જે માટે સુજોએ 'ધ નૂતન ઉચ્ચતર ઠગાઈ-દોંગાઈ કોલેજ' લેખ જોવો. લેખકે પરિસ્થિતિનું સચોટ નિદાન કરતાં કહ્યું છે કે -

'યુનિવર્સિટીઓ (તથા તેની કોલેજોમાં) શિક્ષકો વધ્યા, શિક્ષણ ઘટ્યું, પગારો વધ્યા, પુસ્તકવાચન ઘટ્યું તથા વિદ્યાર્થીઓ વધ્યા, વિદ્યાસાધના ઘટી. વિદ્યાર્થીઓ આચાર્યો બની ગયા, આચાર્યો પટાવાળાનો ધર્મ બજાવતા થયા, પટાવાળાઓ સંચાલકો બન્યા, સંચાલકો વેપારીઓ બન્યા.' (પૃ. ૨૪૪) આમ, 'હૈયું ખોલીને હસીએ' ના એકાવન લેખોમાં વિવિધ રચના-આકૃતિઓ છે. ટેલિફોન વાતો, લોકકથા, પ્રાણીકથા, બાળકથાઓ, પ્રશ્નોત્તર, અહેવાલો, મોક નિબંધો, પત્રવ્યવહાર, નોંધપોથી, હાસ્ય-સંવાદો, લઘુ નાટક, નાટિકાઓ અને વળી વિવિધ ગદ્ય શૈલીઓ, બોલીઓ, શબ્દલઢણો, કથનકેન્દ્રો, કથનરીતિઓ, વિવિધ સ્વભાવનિષ્ઠ પાત્ર ઉક્તિઓ.' (સૌજન્ય : બકુલ ત્રિપાઠી). આપણા સામ્રાટ રાજકીય - સામાજિક સીનારિયોનો આ એક દસ્તાવેજ છે.

અંજની, તને યાદ છે? : મીનાક્ષી દીક્ષિત
હર્ષ પ્રકાશન, ફુવારા પાસે, અમદાવાદ, ૧૯૯૭;
કા. ૧૬૪, રૂ. ૬૦

પ્રસંગકથન સારું, પ્રવાહિતાનો અભાવ
- શાંતિલાલ મેરાઈ

ગુજરાતી સાહિત્યમાં બહેનો દ્વારા લખાયેલ આત્મકથાનકોનું પ્રમાણ અતિ અલ્પ છે. સ્વાતંત્ર્યોત્તર કાળમાં કોઈ બહેન દ્વારા આત્મકથાનક મળ્યું હોય એવું મારી જાણમાં નથી. આવી સ્થિતિમાં મીનાક્ષી દીક્ષિત પાસેથી મળતું શૈશવના

સ્મરણોને રજૂ કરતું આ આત્મકથાનક આવકાર્ય છે. પોતાની બહેનપણી જેવી નાની બહેન અંજનીનું શૈશવકાળમાં જ આકસ્મિક નિધન થયું. નાની વયમાં જ પોતાનાથી હંમેશ માટે છૂટી પડી ગયેલી બહેનને એક પ્રકારની અંજલિ રૂપે

આ સ્મરણોનું પુસ્તક આવ્યું છે.

મીનાક્ષીબહેનના શૈશવનો જે સમયગાળો છે તે બહુ દૂરનો નથી. લગભગ પચાસ-પંચાવન વર્ષ પહેલાંનો છે. પચાસ-પંચાવન વર્ષ પહેલાં આપણે કેવી સ્થિતિમાં જીવતા હતા તેના ઠીકઠીક ખ્યાલ આ સ્મરણોમાંથી આવે છે અને સાથે જ આ પચાસ-પંચાવન વર્ષમાં આપણે કર્યા પહોંચી ગયા છીએ તેની સાથે અનાયાસ સરખામણી પણ થઈ જાય છે. 'હતું' તે સારું હતું કે 'છે' તે સારું છે એવો પ્રશ્ન પણ કેટલાકના મનમાં થાય.

મીનાક્ષીબહેન એક શિક્ષકપિતાનું સંતાન છે. ઘરમાં વાચન-લેખનનો વારસો છે ને થોડા સુધારાનો વાયરો પણ છે. એક નાના ગામના આદરણીય શિક્ષકની ટીકરીના શૈશવનાં આ સંભારણાં એ ગામની તે દિવસોની અનેક લાક્ષણિકતાઓને બાલસહજ વિસ્મયથી આપણી સામે રજૂ કરે છે : નિશાળ, ઉત્સવો, તહેવારો, રીતરિવાજો, માન્યતાઓ, રમતગમતો, ગામમાં મનોરંજન માટે આવતા સરકસવાળા, વાંદરાના ખેલવાળા, કેલીડોસ્કોપમાં ચિત્ર બતાવનારાઓ. આ બધું સહજપણે વર્ણવાય છે અને એક વીતેલો જમાનો આપણી સામે તાદૃશ થતો જાય છે. કેટલાંક પ્રકરણોમાં લેખિકાના પિતાનું અને મોસાળનું ગામ નડિયાદ પણ આલેખન પામ્યું છે. મોસાળની મોજમસ્તીનું આલેખન લેખિકાએ ભાવવાહિતાથી કર્યું છે. લેખિકાની રજૂઆત ચિત્રાત્મક છે.

જુદીજુદી બાબતોના આલેખનમાં તેમનું ગદ્ય તે રીતની શૈલી ધારણ કરે છે. દા.ત. ફળિયામાં ચોર આવે ત્યારે કેવી સ્થિતિ સર્જાય તેનું આ આલેખન જુઓ :

'દરેક ઘરનાં બારણાં ફટાફટ ઊઘડે. કોઈને કોઈ દોડી ગયું એવો અણસાર આવે. કોઈને કોઈએ છાપરાં પરથી ભૂસકો માર્યો હોય એવો અવાજ આવે. કોઈ ભીંતની ઓથે સંતાયાનો કોઈને વહેમ આવે તો કોઈ ગલીમાં વળી ગયું એનો પડછાયો કોઈને દેખાય. ટૂંકમાં, બધાને 'ચોર હતો' એવું લાગે પણ કોઈથી પકડાય નહિ.' (પૃ. ૬૨).

નડિયાદના નાગરવાડાનાં ઘરોની બાંધણી અંગેનું આલેખન પણ જોવા જેવું છે. :

'ઘરમાં સૌથી આગળ ખડકી, પછી ચોક, પછી પરસાળ, પછી મેડી અને છેલ્લે ઓરડો. ઉપર એવી જ રીતે ખડકીની

મેડી, પરસાળની મેડી અને ઓરડાની મેડી, ચોકમાં બાજુ પર પાણિયારું, પાણીનું ટાંકુ અને રસોડું. કોઈના ઘરમાં ગજાર કે વાડો પણ હોય. કોઈ મોટા ઘરમાં મોટો ચોક હોય તો બે પરસાળો ને બે ઓરડા પણ હોય. કોઈ ઘરમાં લીંપણવાળી ભોંય, કોઈ ઘરમાં પથ્થર કે કોઈ ઘરમાં ટાઈલ્સ જડેલી હોય, પણ ઓરડા તો લગભગ બધાં જ ઘરના અંધારિયા, હવા ઉજાસ માટે પાછલી ભીંતે એકાદ નાનું જાળિયું હોય.' (પૃ. ૧૧૫).

લેખિકામાં હાસ્યવૃત્તિ પણ નોંધપાત્ર છે અને એનો અનુભવ પણ આ સ્મરણકથામાં ઠીકઠીક વાર થતો રહે છે. ક્યાંક પ્રસંગની પસંદગીમાં, ક્યાંક કોઈ જૂના વખતનો ગરબો, જોડકણું, કહેવત કે ઉખાણાની પસંદગીમાં તો કેટલાક પેરેગ્રાફને અંતે આવતી ચમત્કૃતિજન્ય ઉક્તિમાં હાસ્યનો લાભ મળે છે. દા.ત. નિશાળમાં પાણી પાવાનું કામ કરતાં મંછીબેન વિશે તેઓ લખે છે : 'ઊંચાં, પાતળાં, ઘઉંવર્ણાં, ઘાટીલાં મંછી બહેન મૂંગાં રહે ત્યાં સુધી બહુ સારાં લાગે પણ બોલે ત્યારે મોઢામાંથી શબ્દોને બદલે પથરા ખરતા હોય એવું લાગે.' (પૃ. ૭). શાળામાં થતાં ઈન્સ્પેક્શન બાબત લખે છે, 'ઈન્સપેક્શન માટે આવતા પારસી બાનુને અમે 'મડમ કહેતાં અને ઈન્સપેક્ટરને? ખાનગીમાં કહું ? 'ડાઘીયો' (પૃ. ૧૫), ભૂત મોટે ભાગે સ્ત્રીઓને વળગે છે તે સંદર્ભમાં 'આવું બધું બૈરાઓને જ થાય. ભૂતને બૈરાં બહુ વહાલાં ! એટલે એમને જ આવીને વળગે, મરદોને ભાગ્યે જ આવું કંઈ નડે. (પૃ. ૬૩)

૨૫ પ્રકરણો અને ૧૫૬ પાનાં ધરાવતું આ પુસ્તક હર કોઈને પોતાના શૈશવનું સ્મરણ કરાવવા જેટલું રસપ્રદ બને છે પણ જે ઊણપો મને જણાઈ છે તે એ કે આમાં જેટલું પ્રસંગકથન છે તેટલું વ્યક્તિચિત્રણ નથી. એમ થયું હોત તો સ્મરણકથા વધુ રસપ્રદ બની હોત. ઉપરાંત કથનમાં પણ લેખિકાએ જ્યાં વિગતો બહુ ઝીણવટપૂર્વક આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે ત્યાં પ્રવાહિતાને વેઠવાનું આવ્યું છે. આ સિવાય કેટલીક દૂષિત વાક્યરચનાઓ જોવા મળી છે તે નિવારવા જેવી હતી દા.ત. (૧) 'અગિયારસે એને 'સીધુ' લેવા બોલાવે તેવો કે શ્રાદ્ધ સમજરીમાં જમવા બોલાવતા કે બાર મહિને એકાદ સાલ્લો આપનાર કુટુંબના સભ્યો માટે અથવા તો અમારા જેવાં 'પરસોત્તમ ભૈ' નું સંબોધન

- કરનારા માટે એમને કૂણી લાગણી ખરી !' (પૃ. ૯૭).
 (૨) 'એનુંય તાળું તોડીને એણે અંદર મૂકેલા પૂજાના
 ચાંદીના વાસણો એણે બહાર તો કાઢ્યાં ...' (પૃ. ૧૨૪)
 (૩) 'વિશાળ રસ્તાઓ પર સુગંધી પાણીના છંટકાવ

વચ્ચે વરઘોડામાં બહુ સરસ છે એવું લાગેલું પણ આ બધાનું
 મહત્ત્વ સમજાયું નહોતું' (પૃ. ૧૪૦)
 કેટલીક જગ્યાએ મૂકવામાં આવેલાં ચિત્રો આ પુસ્તક
 બાળકો માટેનું હોય એવી છાપ પાડે છે.

ગુજરાતી થિયેટરનો ઇતિહાસ : હસમુખ બારાડી
 નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, નવી દિલ્હી, ૧૯૯૭. ડે. ૧૮૦, રૂ. ૯૦

પ્રયોજનલક્ષી નાટ્યમીમાંસા
 - દિનકર ભોજક

જાણીતા નાટ્યલેખક અને નાટ્યવિદ્ હસમુખ બારાડીએ
 રંગભૂમિવિષયક આ ગ્રંથમાં ઉપલબ્ધ માહિતીને યથાવત
 વર્ષ પ્રમાણે ઘણી જગ્યાએ મૂકી છે ; પરંતુ એમનો અભિગમ
 એનું જે તે સમયસંદર્ભે ઉચિત અર્થઘટન કરી વિવિધ
 તબક્કામાં વહેંચી મૂલ્યાંકન કરવા તરફનો રહ્યો છે. એમણે
 લોકનાટ્ય ભવાઈથી શરૂ કરી, ગુજરાતી થિયેટરને 'જૂની
 રંગભૂમિ' અને 'નવથિયેટરકર્મ', એમ મહત્ત્વના મુખ્ય બે
 પ્રવાહોમાં વહેંચ્યું છે.

ગુજરાતી એકાંકી, નાટ્યશિક્ષણ અને એની સંસ્થાઓના
 તેજસ્વી રંગકર્મીઓ, સમાંતરોનો આલેખ અને ચોવીસ
 તસવીરોની પસંદગી, થિયેટરની ઘટના સમજવામાં સહાયરૂપ
 બને છે.

પ્રથમ પ્રકરણમાં ભવાઈ વિશે વિચાર કરતાં તેઓ પૂર્વપરંપરા,
 લોકકેન્દ્રી નાટ્યરૂપો, ચાચર, ભવાઈવેશો, સંસ્કૃત પરંપરાની
 તવારીખ, જૈન સાહિત્ય અને ભવાઈનું સાંપ્રત સ્વરૂપ
 સમાલોચક દષ્ટિથી રજૂ કરે છે. ભવાઈના સંદર્ભમાં
 પૂર્વપરંપરાનો વિચાર કરતાં એમણે સ્વાંગ, યક્ષગાન,
 જાત્રાની સાથે ભરત નાટ્ય-શાસ્ત્રમાં આ પ્રકારના પ્રવાહોનો
 ઉલ્લેખ કર્યો છે અને એનાં લક્ષણોની વિગત આપી છે.
 આંધ્ર અને રાજસ્થાનનાં લોકનાટ્યનાં રૂપોની પણ ઓળખ
 કરાવી છે. દલપતરામના 'મિથ્યાભિમાન' નાટકને સને
 ૧૯૫૫માં રજૂ કરી દિગ્દર્શક જયશંકર 'સુંદરી' અને નટ
 પ્રાણસુખ નાયકે આ લોક-નાટ્યનો પુનઃસ્વીકાર કરાવ્યો.
 ગોવર્ધન પંચાલ, કૈલાસ પંડ્યા અને મનસુખ જોશી જેવા
 પણ આ કલાના પુરસ્કર્તા છે - એમ કમબદ્ધ રીતે વૈજ્ઞાનિક
 પૃથક્કરણ દ્વારા એમણે પ્રથમ પ્રકરણમાં ગુજરાતી રંગભૂમિની
 પીઠિકા બાંધી છે.

લેખકે ગુજરાતી રંગભૂમિની શરૂઆત મુંબઈમાં જગન્નાથ
 શંકર શેઠે સને ૧૮૪૨માં થિયેટર બાંધ્યું, ત્યારથી ગણી
 છે. ખરેખર થિયેટરની ઉદ્દઘાટનવિધિ તા. ૬-૨-૧૮૪૬
 ની રાત્રે થઈ હતી. આ થિયેટરમાં પહેલવહેલું નાટ્યલેખનને
 ફોર્મ્યુલા બનાવતું પારસી ગુજરાતી નાટક સને ૧૮૫૩ની
 રાત્રે ભજવાયું; એટલે અમારી જાણકારી પ્રમાણે ગુજરાતી
 રંગભૂમિની શરૂઆત સને ૧૮૫૩થી ગણવી પડે. રામભાઈએ
 સને ૧૮૪૬માં અમદાવાદમાં નરસો પંતના વાડામાં
 'દ્રૌપદીવસ્ત્રાહરણ' ભજવ્યું- એની ભાષા ગુજરાતી નહોતી.
 આ પ્રયોગે ગુજરાતી રંગભૂમિને નાટકો ભજવવાની પ્રેરણા
 આપી એટલું કહી શકાય.

મુંબઈકેન્દ્રી, તથા મંચનકેન્દ્રી, રહેવાથી અને પ્રેક્ષકો કરતાં
 નટોની મંડળીઓ રચવાના કારણે ગુજરાતી રંગભૂમિ ઉપર
 જે થયું એનો ટૂંકો 'સિનેરિયો' દર્શાવતાં રણકાબદ્ધ સિક્કા
 જેવા મૌલિક અવાજથી તેઓ બેઘડક રીતે નવલરામના
 'ભટનું ભોપાળું' (૧૮૬૭) નાટકને તત્કાલીન કે આજ
 પર્યંતની રંગભૂમિએ જે રીતે ઉપેક્ષિત રાખ્યું છે; એની સખેદ
 નોંધ લે છે અને નાટ્યકાર દલપતરામના 'મિથ્યાભિમાન'
 (૧૮૭૧) નાટકને ગુજરાતના પ્રથમ 'સિદ્ધમૌલિક' નાટક
 તરીકે સ્વીકારવાનું સૌ પ્રથમવાર સૂચન કરે છે. રણછોડભાઈ
 દવે, નૃસિંહ વિભાકર વિશે વાત કરતાં એમના પછી સારા
 લેખકો મળતા રહ્યા નહીં અને એથી એમની સર્જક -
 મથામણનો અંત આવ્યો એમ નવેસરથી જોવાનો અધિકૃત
 પ્રયાસ એમણે કર્યો છે. એ જ ગાળા દરમિયાન યુરોપમાં
 નાટ્યક્ષેત્રે ઘણુંબધું નવું થયું, પણ એ અપનાવવાની
 કોઈનામાં સાહસવૃત્તિ, નિષ્ઠા કે ચીવટ નહોતાં. પરિણામે
 રંગભૂમિ પર અભિનયપદ્ધતિ અને દિગ્દર્શનપદ્ધતિ કેટલાક

નામાંકિત અભિનેતા દિગ્દર્શકોને બાદ કરતાં ચીલાચાલુ રહી હતી. આ સમયની દિગ્દર્શન પદ્ધતિ એટલે માત્ર તાલીમ, 'રિહર્સલ'! બીજા વિશ્વયુદ્ધને અંતે દેશકાળની પરિસ્થિતિ કે તત્કાલીન સાહિત્ય કે નાટ્યલેખનથી જૂની ધંધાદારી રંગભૂમિ અસ્પૃષ્ટ હતી. આ પુસ્તકમાં આવતાં આવાં સૂચક વિધાનો વિચારપ્રેરક તો છે જ! એમણે નટકેન્દ્રીતા, સર્જનમથામણ, મુખ્ય નટ, દિગ્દર્શક, એવા સ્તબકોમાં અમૃત કેશવ નાયક, બાપુલાલ નાયક, જયશંકર સુંદરી, મા. કાસમ એડિપોલો, મોહનલાલા, અશરફખાન, રમણી જેવા નટો અને એ સમયના નામાંકિત નાટ્યકારો, દિગ્દર્શકોનું મૂલ્યાંકનલક્ષી સભર ચિત્ર આપ્યું છે. માલિકો, શરાફી, અને પ્રવાસી નાટ્યમંડળીઓ, સંગીતકારોના દોઢસો વર્ષના ઇતિહાસને ચોક્કસ સમયગાળામાં જે બન્યું એને તાત્વિક રીતે ગ્રંથમાં દષ્ટિપૂર્વક રજૂ કર્યું છે.

નાટક નામના પદાર્થ તરફના ઊંડા પ્રેમને કારણે એમણે ગ્રંથના કેન્દ્રમાં 'શોધ' રાખી છે ; એટલે એમના ચિંતનમાં અભ્યાસીની નીરક્ષીર દષ્ટિ છે. જાગૃત નાટ્યવિચારકનું મનોમંથન છે. પરિપક્વ અને સ્વસ્થ વિવેચકની નિર્ભીકતા છે. જૂની કે નવી રંગભૂમિને એમણે રાગદ્વેષ, મમત્વ કે અહોભાવથી પર રહી સમ્યક્ ભાવે અવલોકી છે.

ગુજરાતી રંગભૂમિ પર જે નથી થયું એનાં રોદણાં રોવાનો કે વાંક કાઢવાનો એમણે ઉદ્દેશ રાખ્યો નથી. એમના મતે ગુજરાતી રંગભૂમિએ સ્વદેશીનો જ આગ્રહ સેવ્યો હોત અને ભવાઈના રૂપ-ઘાટને સાંપ્રત આવશ્યકતા અનુસાર પલોટીને કે સંસ્કૃત નાટ્યપ્રણાલી પ્રમાણે ભરતમુનિને અનુસરીને ગુજરાતી થિયેટર વિકસ્યું હોત તો રંગભૂમિની મથામણ પ્રયોજનલક્ષી બની હોત! નટ અને પ્રેક્ષકને નાટ્યગૃહમાં પરસ્પર સંવાદ કરવા દેવામાં આવે તો પ્રેક્ષકના હાથમાં આજે અંધકારમાં જે પોપકોર્નનું પેકેટ છે ; એ આપોઆપ સરી પડે! એમણે ગ્રંથમાં સૈદ્ધાંતિક ચર્ચામાં પડ્યા વગર વળાંકો લઈ સકારણ ઉચિત આંચકા આપ્યા છે. એમનું કથયિતવ્ય ઉભડક નથી બનતું.

થિયેટરકલાને, એનાં મૂળિયાં સુધી જઈ, સમગ્રપણે તાગીતાગી, પ્રીછીપ્રીછી આત્મસાત્ કરી એમાંથી જે કંઈ નવનીત સ્વરૂપે મળ્યું એને વ્યુત્પન્ન કક્ષાના આ થિયેટરમેને આપણી સમક્ષ રજૂ કર્યું છે.

નવથિયેટરકર્મને વિકાસક્રમની દષ્ટિએ લેખકે ચાર તબક્કામાં

વહેંચ્યું છે. પ્રારંભમાં નવી રંગભૂમિની જેહાદ કે આંદોલનના સમયે થિયેટર નહોતું એ ઘટનાને કેન્દ્રમાં રાખી નાટ્યપુરુષ ચંદ્રવદન મહેતાની નટઘર માટેની ટહેલ, આ ટહેલ પૂરી ન થતાં ભારે વ્યથા અનુભવતા આ સંવેદનશીલ સર્જનાત્મક કલાકારની વ્યથા એમણે આલેખી છે. સાહિત્યિક નાટકોની સમાંતરે નવાં ભજવી શકાય એવાં ત્રિઅંકી અને એકાંકી ભજવાયાં અને સમગ્ર ગુજરાતમાં ઉત્સવનું મોજું ફરી વળ્યું. અમદાવાદ, મુંબઈ, રાજકોટ, સુરત, વડોદરા અને અન્ય સ્થળે ઘણી નાટકમંડળીઓ રચાઈ, નવી હવા સર્જાઈ. ઉદ્ધારની વાતો પણ ઘણી થઈ. એ બધાના આલેખ સાથે કલાદષ્ટિવાળી સંસ્થા 'ઈપ્ટા'નો પ્રારંભ પ્રગતિશીલ અને નૂતન પરિબળો સર્જવામાં મહત્ત્વનો બન્યો અને 'ગુજરાત લોકનાટ્ય સંઘ', 'રંગમંડળ', 'જવનિકા' જેવી અમદાવાદની નાટ્યસંસ્થાઓએ સૌ પ્રથમવાર સબળ વાસ્તવદર્શી નાટકો ભજવ્યાં. નર્મદથી નટસમ્રાટ સુધીનાં નાટકોમાં અભિનય અને દિગ્દર્શન કરનાર જશવંત ઠાકરની નાટ્યપ્રવૃત્તિને લેખકે વૈચારિક આંદોલન અને શિષ્ટ નાટકોની અભીષ્ટ દષ્ટિથી અવલોકી છે. સમકાલીન ગુજરાત વિદ્યાસભાના આશ્રયે નાટ્યવિદ્યામંદિર અને નટમંડળમાં ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક પુરુષ રસિકલાલ પરીખની નિશ્રામાં સંયમિત રીતે નાટ્યક્ષેત્રે જે કામ થયું એની સગૌરવ નોંધ લીધી છે. નાટ્યલેખન, રજૂઆત અને દિગ્દર્શન એમ ત્રિવિધ ક્ષેત્રે સમયના વિશાળ પટને બને ત્યાં સુધી આવરી લેતી આ પ્રવૃત્તિએ ગુજરાતની નાટ્યપરંપરાને ખરા અર્થમાં વિકાસલક્ષી બનાવી એનું ચિત્ર લેખકે ભાવિને લક્ષ્યમાં લઈ નિષ્ઠાથી તપાસ્યું છે. અમદાવાદની અન્ય નાટ્યસંસ્થાઓ અને નાટકનાં સામયિકોની નોંધ લીધી છે. 'જવનિકા' એ પન્નાલાલ પટેલની નવલકથા 'મળેલા જીવ' નું શશીકાંત નાણાવટીએ કરેલું નાટ્યરૂપાંતર હરકાન્ત શાહના દિગ્દર્શન હેઠળ, એ જમાનામાં ખુલ્લી જગ્યામાં ત્રિપરિમાણીય મેળો યોજી રજૂ કરેલું. ગુજરાતી રંગભૂમિની સફળતાની આ એક કેડી હતી.

મુંબઈમાં નટ-દિગ્દર્શક અને કલાપારખુ વ્યવસ્થાપક પ્રવીણ જોશીના તકનિકી કસબ, આંગિક સંરચના અને પ્રેક્ષકોની રસવૃત્તિને પારખવાની અને અડકવાની દષ્ટિની નોંધ સરિતા જોશીના તખતાના કસબની સમાંતરે લઈ નવથિયેટરકર્મને એણે અંગ્રેજી નાટ્યનિર્માણના કસબની દષ્ટિએ નવતર રીતે

કર્ચુ - એ ઘટનાને ગુજરાતી થિયેટરની દૃષ્ટિએ લેખકે તપાસી છે. આ જ રીતે એમણે અદી મર્ઝબાન, પ્રતાપ ઓઝા, ફિરોઝ આંટિયા, મધુકર રાંદેરિયા, પ્રાણસુખ નાયક, કાંતિ મડિયાનાં નિર્માણમૂલ્યોને અને ઉત્કૃષ્ટ અભિનયશૈલીને યાદ કર્યાં છે. એમણે 'નીલા થિયેટર્સ', 'બહુરૂપી', 'નાટ્યસંપદા', 'રંગમંચ' વગેરેના નેપથ્યનો કસબ અને નાટ્યસિદ્ધિને એ સમયના વિરલ અભિનેતા-અભિનેત્રીઓના સંદર્ભમાં મૂલવી આપ્યાં છે. અમદાવાદની 'દર્પણ' સંસ્થા, વડોદરાની 'ત્રિવેણી' સંસ્થા, થિયેટરકર્મી યશવંત કેળકર, 'રંગાવલી', 'નડિયાદ કલામંદિર', 'સૌરાષ્ટ્ર કલાકેન્દ્ર'ની પ્રજ્ઞાવિકાગત પ્રવૃત્તિઓની, નવથિયેટરની તુલનામાં સમીક્ષા કરી છે.

અભિનય અને લેખનકેન્દ્રી 'આકંઠ સાબરમતી'ની કાર્યશાળામાંથી બહાર પડેલા મધુ રાય, લાભશંકર ઠાકર, ચિનુ મોદી, રમેશ શાહ, હસમુખ બારાડી વગેરેએ પ્રારંભમાં લેખન અને મંચન એમ બંને રીતે સર્જનાત્મક ઉન્મેષ દાખવ્યાના દૃષ્ટાંત સાથે એમણે મુંબઈની રંગભૂમિએ વચેટિયા દલાલો મારફત 'કોન્ટ્રેક્ટ', 'સોલ્ડ આઉટ', 'બ્લોક બુકિંગ'ની જે પ્રવૃત્તિ આદરી એણે નટ, લેખક, પ્રેક્ષક-સંબંધનો વિચ્છેદ કર્યો અને ફરી સર્જક-મથામણ શરૂ થઈ; જેને પરિણામે 'ગેરેજ સ્ટુડિયો થિયેટર', 'ધૂર્જટી' જેવી અમદાવાદની નવતર સંસ્થાઓએ નિર્માણ-આયોજન અને નવા માર્ગદર્શનનો રાહ ચીંધ્યો. હસમુખ બારાડી, જનક રાવલ, હિમાંશુ ત્રિવેદી અને અન્ય સાથીઓનું નવતર થિયેટરપ્રવૃત્તિને વેગવાન બનાવવામાં યત્કિચિત્ત યોગદાન રહ્યું હતું. લેખકનું આ પ્રકારનું તારણ તવારીખ બને છે. સર્જક-મથામણનું ચિત્ર અને દિગ્દર્શકની ખોજમાં અભિવ્યક્ત થયેલો નાટ્ય-વિચાર પુખ્ત વાતાવરણને સૂચિત કરે છે. એકાંકીના પગેરાની શોધ અને વિકાસ, નાટ્યવિદ્યા માટે

નાટ્યતાલીમની અનિવાર્યતા, સર્જકલક્ષી દૃષ્ટિકોણવાળું નાટ્યવિવેચન, કેટલાક તેજસ્વી નાટ્યસ્નાતકોની અભિનય અને દિગ્દર્શનસૂઝની કદર સાથે સમાંતરોનો આલેખ ભવાઈથી શરૂ થયેલી કલાયાત્રા રોમાંચક રીતે પૂરી કરાવી છે.

થિયેટરકલા, નાટ્યપ્રવાહો, નટ-દિગ્દર્શકો તથા રંગકર્મીઓના આત્મતેજના ઉઘાડની સાથે પરદેશી રંગભૂમિના પરિચયને લીધે લેખકની દૃષ્ટિ રંગભૂમિનાં બધાં પાસાંનું નવા દૃષ્ટિકોણથી વિશ્લેષણ કરી સહજ રીતે રજૂ કરે છે, એ આ પુસ્તકની ઘણી મોટી સિદ્ધિ છે.

અમુક એક સમયે, એક ક્ષણે દિવસે કે વરસે એક સ્તબક પૂરો થયો અને બીજો શરૂ થયો એમ સ્પષ્ટપણે કહી શકાય નહીં. કાલપ્રવાહ અખંડ ચાલે છે. અભ્યાસની દૃષ્ટિ અને સગવડ પ્રમાણે આ પુસ્તકમાં વિવિધ સ્તબક જોવા મળે છે જેમાં લેખકના દૃષ્ટિકોણનું સ્પષ્ટીકરણ છે.

આપણે ત્યાં બહુ ઓછા નટો, દિગ્દર્શકો, લેખકો પાસે પોતાનું આગવું કહી શકાય એવું 'દર્શન' છે. બારાડી પાસે પોતાનું કહીએ એવું દર્શન છે. એને પરિણામે જ તેઓ અભ્યાસને અંતે ગુજરાતી રંગભૂમિ ભારતમાં અન્ય રંગભૂમિને મુકાબલે ગૌરવથી પોતાનું મસ્તક પોતાની શક્તિથી ઊંચું રાખી શકે એવી છે એમ ઉચિત રીતે નોંધે છે. આ ગ્રંથ થિયેટરકલાને સમગ્ર લોકચેતનાના ભાગ તરીકે સહૃદય ભાવકને જોવા પ્રેરે છે.

નેશનલ બૂક ટ્રસ્ટ, ઈન્ડિયાએ આ પુસ્તક પ્રગટ કરીને ગુજરાતના પરિવ્રમી લેખકોનો નાટ્ય-ઉદ્યમ સાર્થક કર્યો છે. એ રીતે ગુજરાતી રંગભૂમિનું ગૌરવ વધ્યું છે. રંગભૂમિના રસિક અભ્યાસીઓ માટે આ પુસ્તક માર્ગસૂચક છે. આ પ્રકારના સર્જનલક્ષી લેખન માટે હસમુખ બારાડી અભિનંદનના અધિકારી છે.

સુન્દરકાણ્ડમ્ : સં. અનુ. વિજય પંડ્યા

પાર્શ્વ પબ્લિકેશન્સ, અમદાવાદ, ૧૯૯૭. ડે. ૪૦૬ રૂ. ૨૦૦

થોડુંક સંમાર્જન આવશ્યક હતું...

- નીના ભાવનગરી

यावत्स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च महीतले ।
तावद्रामायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति ॥

આદિકવિ વાલ્મીકિના આદિકાવ્ય તરીકે પ્રતિષ્ઠિત રામાયણનો અક્ષયપાત્ર જેવો કરુણમંગલ કથારસ, અપાર વૈવિધ્ય

ધરાવતી અને સંકુલ માનવપ્રકૃતિમાં અવગાહન કરાવતી પાત્રસૃષ્ટિ અને સમગ્ર કાવ્યમાંથી પ્રગટતું વ્યાપક કલ્પોત્તરસ્થાપી જીવનદર્શન સદીઓથી ભાવકો-વિવેચકો અને ભક્તો માટે અદમ્ય આકર્ષણનાં નિમિત્તો બની રહ્યાં છે. તેથી વાલ્મીકિ રામાયણ વિષે આજ સુધીમાં જેટલું કહેવાયું, ચર્ચાયું, લખાયું છે તેટલું કદાચ બીજી બહુ ઓછી સાહિત્યકૃતિઓ વિષે કહેવાયું હશે. અનેક ભાષાઓમાં રામાયણનાં ભાષાન્તરો અને રૂપાન્તરો થયાં છે; એને વિષે ઘણા પરિસંવાદો યોજાયા છે; એનાં પાત્રો કે પ્રસંગોને આધારે સેંકડો સાહિત્યકૃતિઓ રચાઈ છે. વિદગ્ધ વિદ્વાન એન. એ. ગોરેએ પ્રગટ કરેલી રામાયણવિષયક ગ્રંથસૂચિ ('Bibliography of the Ramayana') અને રામાયણ આધારિત કૃતિઓની લાંબી સૂચિ એ હકીકતની સાક્ષી પૂરે છે. મથાળે ઉલ્લેખેલા જાણીતા પદ્યનો સૂચિતાર્થ આટલો બધો વ્યાપક હશે - નીવડશે એવી તો એના પદ્યકારને પણ કલ્પના નહીં હોય. આમ બનવાનું એક કારણ એ પણ છે કે આ ચિરંજીવી બૃહત્સુન્દર કાવ્યમાં સંશોધન, અર્થઘટન, અનુસર્જન અને નિત્યનૂતન આસ્વાદન માટેની અનન્ત શક્યતાઓ પડેલી છે. એ રીતે વાલ્મીકિ રામાયણ સર્જક તેમ જ વિવેચક બંને પ્રકારની પ્રતિભાઓ માટે સતત આહ્વાનરૂપ બની રહે છે.

આવા બહુ-પરિમાણી કાવ્યગ્રન્થના એકાદ અંશખણડનું પણ સંપાદન અભ્યાસપૂર્ણ પ્રસ્તાવના અને મૂળકાવ્ય સુધી લઈ જઈ શકે એવા અનુવાદસહિત કરવું એ ખરેખર દુષ્કર કાર્ય છે. રામાયણ વિશેના વિવિધ વિવાદોનું અધ્યયન કરવું, એને વિશે વિપુલ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ સામગ્રીનું ચયન કરવું, એમાંથી નોંધપાત્ર હોય તેને તારવીને પસંદ કરવી, વિદ્વાનોએ રજૂ કરેલાં નિરીક્ષણો અને નિષ્કર્ષોને રજૂ કરી તેની ગ્રાહ્યતા ત્યાજ્યતા તપાસવી, વિવાદાસ્પદ બનેલા પ્રત્યેક મુદ્દા વિશેનો પોતાનો નિષ્કર્ષ પ્રતીતિકારક બને તે રીતે રજૂ કરવો, કાવ્યના મૂળ પાઠ સાથે તેનાં સૌન્દર્યતત્ત્વોનો ભાવકને આસ્વાદ કરાવે તેવો અનુવાદ આપવો - આ બધા માટે નિવેદનમાં સંપાદકે નોંધ્યું છે તે પ્રમાણે passionate-રાગાવેગપૂર્વકનો પરિશ્રમ જોઈએ, નિરૂપ્ય વિષયની નાનામાં નાની વિગતો આવરી લેવાય તે માટેની સર્વવ્યાપી, સૂક્ષ્મગ્રાહી અને તર્કપૂત દષ્ટિ જોઈએ, સર્જક અને વિવેચક બંને પ્રકારની પ્રતિભાઓ જોઈએ. આ બધું

વિચારતાં વિજય પંડ્યાએ એક મોટો પડકાર ઝીલી બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે એમ કહી શકાય.

વડોદરાની ઓરિએન્ટલ રીસર્ચ ઈન્સ્ટીટ્યૂટ દ્વારા વાલ્મીકિ રામાયણની સમીક્ષિત આવૃત્તિ પ્રકાશિત થઈ તે પૂર્વે ગુજરાતીમાં એનાં પદ્યરૂપાન્તરો, કથાસારસંક્ષેપો મળતાં હતા. તેનો સમશ્લોકી અનુવાદ પ્રથમવાર હંસાબેન મહેતાએ આપ્યો છે. બાલકાણ્ડના તેમના અનુવાદના પ્રવેશકમાં વિદ્વદ્વર્ધ ભોગીલાલ સાંડેસરાએ નોંધ્યું છે તેમ મૂળના જે અંશોમાં કવિતાની ખરી સૌરભ છે તે અનુવાદમાં બરાબર જળવાઈ રહી છે. આ સમશ્લોકી અનુવાદની નોંધ વિજય પંડ્યાએ શા માટે નથી લીધી એ સમજાતું નથી. જો કે એ તો રામની સળંગ કથા કહેવાના ઉદ્દેશથી, ઉપાખ્યાનોને ઓગાળીને, વર્ણનોના શ્લોકો કે ક્યારેક સર્ગોને બાદ કરીને થયેલું સંક્ષિપ્ત ભાષાંતર છે. સમીક્ષિત આવૃત્તિને અનુસરીને સમગ્ર વાલ્મીકિ રામાયણનો અધિકૃત ગદ્યાનુવાદ ગુજરાતીમાં હજી થયો નથી. ત્યારે છાસઠ સર્ગો જેટલો મોટો વ્યાપ ધરાવતા સુન્દરકાણ્ડનો સંપૂર્ણ ગદ્યાનુવાદ પ્રસ્તાવના અને માહિતીનાં પરિશિષ્ટો સહિત આપીને સંપાદકે ભલે આંશિક રીતે, પણ વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોની જરૂરિયાતને પૂર્ણ કરી છે.

ગ્રંથના સંપાદકીય નિવેદનમાંથી આ ગ્રંથના સંપાદન-પ્રકાશનની પડછે રહેલા ત્રણેક ઉદ્દેશો સૂચવાય છે. એક, સુન્દરકાણ્ડનો, અનુવાદ કરીને 'વાગ્દેવતાને માતૃભાષામાં અંજલિ આપવાનો'; બીજો, 'સુન્દરકાણ્ડને એક વિદેશી વિદ્વાને કંટાળાજનક (tedious) કલ્પો તેના પ્રત્યુત્તરરૂપે સ્વકીય આહ્લાદ-સાનુભૂતિનું અક્ષરાંકન કરવાનો અને ત્રીજો સુન્દરકાણ્ડનો પાઠચંદ્રિકા અભ્યાસ કરનારા વિદ્યાર્થીઓ-અધ્યાપકોને માટે અનિવાર્ય સંદર્ભસામગ્રી, સુન્દરકાણ્ડનો મૂળ પાઠ અને તેના ગુજરાતી અનુવાદસહિતનું પાઠચપુસ્તક સંપાદાવવાનો (જે આનુષંગિક - બાય પ્રોડક્ટ જેવો)' છે એમ કહી શકાય. સંપાદનગ્રંથનું માળખું પણ પ્રકરણવિભાજન અને નિરૂપણશૈલીની દષ્ટિએ પાઠચપુસ્તક જેવું જ છે. કાર્યનિમિત્ત નિમિત્તો ભલે ગમે તે હોય; અહીં વાલ્મીકિ રામાયણ અને સુન્દરકાણ્ડ વિષેની સંદર્ભસામગ્રી મૂળ ગ્રંથોમાંનાં ઉદ્ધરણો, સંદર્ભો અને સંદર્ભગ્રંથોની લાંબી સૂચિસહિત મળે છે. સમ્પૂર્ણ સુન્દરકાણ્ડના મૂળ પાઠ સાથેનો ગદ્યાનુવાદ પણ અહીં છે. એ દષ્ટિએ વિદ્યાર્થીઓ

અને અધ્યાપકો માટે આ પુસ્તકની ઉપયોગિતા ઓછી નથી. ગ્રંથ સંસ્કૃત ભાષા-સાહિત્યના પાઠ્યપુસ્તકોની જેમ બે વિભાગોમાં વહેંચાયેલો છે. પૂર્વાર્ધમાં પ્રસ્તાવનાનાં અગિયાર પ્રકરણોમાં રામાયણ અને સુન્દરકાણ્ડ વિષેની માહિતી તથા વિવેચન છે, અને ઉત્તરાર્ધમાં મૂળ પાઠસહિત અનુવાદ છે. પ્રસ્તાવનામાં 'સુન્દરકાણ્ડ' નામાભિધાન, પાત્રલેખ, તેમાંનાં કાવ્યતત્ત્વો-વર્ણનો વગેરેનો આસ્વાદ, સુંદરકાણ્ડના સમીક્ષિત સંપાદનમાં અપનાવાયેલી પદ્ધતિ અને પ્રયુક્ત સામગ્રી, રામાયણના દરેક કાણ્ડની રમ્ય કથા, અનેક રામાયણો અને રામાયણની ઉપજીવ્યતા, રામાયણકાર, રામાયણની આધારસામગ્રી, એનું સાહિત્યસ્વરૂપ અને રામાયણમાં પ્રક્ષિપ્ત મનાયેલા અંશો - આ પ્રમાણે અપાયેલાં પ્રકરણશીર્ષકો એમાંની ચર્ચાસામગ્રીના સ્વરૂપનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપી દે છે. વિદ્વાનોનો પ્રત્યેક અભિપ્રાય જે તે પુસ્તકોમાંથી મૂળ ઉદ્ધરણસહિત સંપાદકે નોંધ્યો છે અને પાદટીપોમાં એનો સંદર્ભ પણ આપ્યો છે. આ સંપાદનની બીજી વિશિષ્ટતા તે પરિશિષ્ટ-૨માં મુકાયેલું સુન્દરકાણ્ડનું પારંપરિક માહાત્મ્યવર્ણન. સંપાદક સ્પષ્ટ કરે છે કે એ માહાત્મ્ય વર્ણવવા પાછળ એક વિશેષ પ્રયોજન રહેલું છે : 'અહીં સુન્દરકાણ્ડનું પારંપરિક માહાત્મ્ય નોંધવામાં આવ્યું છે તે કોઈ ભક્તની શ્રદ્ધા પોષવાના હેતુથી નહીં પણ, પરંપરા પણ રામાયણની બાબતમાં ઉદ્ભૂત થયેલા શ્લોકોમાં સાહિત્યિકતા પરત્વે સભાન છે એવું દર્શાવવા માટે અને એમ જો હોય તો, છેવટે પરંપરા પણ સાહિત્યિક સૌંદર્યના વિચારથી, રામાયણ જેવા આદિકાવ્યના સંદર્ભમાં, મુક્ત રહી શકી નથી એ ફલિત થાય છે. (પરિશિષ્ટ-૨ પૃ. ૮૯).'

જો કે સુન્દરકાણ્ડનો અનુષ્ઠાનવિધિ વર્ણવવા પાછળનું પ્રયોજન શું હશે એ સમજી શકાતું નથી. (પરિશિષ્ટ-૨ પૃ. ૮૯).

'રામાયણ વિષે પ્રવર્તતા વિવિધ પ્રકારના ઉત્તેજનાપ્રેરક વાદવિવાદોનો પ્રામાણિક અહેવાલ આપવાનું ઠીકઠીક સમય-શક્તિ-જહેમત માગી લે તેવું કાર્ય સંપાદકે ભારે પુરુષાર્થપૂર્વક (પેશનેટ્રલી), કાવ્ય પરત્વેના ઉત્કટ રાગાવેગપૂર્વક, વિસ્મય પ્રેરે એવી સ્વાધ્યાયનિષ્ઠાથી કર્યું છે. પ્રસ્તાવના પછી મૂકેલી સંદર્ભગ્રંથો, લેખોની ઠીકઠીક લાંબી સૂચિ પર નજર નાખતાં એની પ્રતીતિ થાય છે. (એમાં એન. એ. ગોરે દ્વારા પ્રકાશિત રામાયણ વિષેની ગ્રંથસૂચિ અને હંસા મહેતાએ કરેલા

વાલ્મીકિ રામાયણના સમશ્લોકી અનુવાદ જેવા મહત્ત્વના ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ થયો નથી એ આશ્ચર્યની વાત છે. સંપાદકે એ બંને ગ્રંથો નહીં જોયા હોય ?). પ્રત્યેક પ્રકરણને અંતે મૂળ સંદર્ભો મોટેભાગે શબ્દશઃ અંગ્રેજી અવતરણોસહિત મૂક્યા છે. આ પાદટીપો પ્રયુક્ત સંદર્ભસામગ્રી પરત્વે સંપાદકે દાખવેલા પ્રામાણિક અભિગમનો પરિચય કરાવે છે, એમાંથી અભ્યાસીને માટે મૂળ ઉદ્ધરણો અને તેના ગુજરાતી રૂપાંતર વચ્ચે તુલના કરવા માટેની ભૂમિકા પણ મળી રહે છે. સંદર્ભગ્રંથોમાં વૈવિધ્ય ઘણું છે. સુન્દરકાણ્ડની ગુટિકાકાર આવૃત્તિ, રામાયણ પરની તિલક, શિરોમણિ, ભૂષણ વગેરે પ્રાચીન ટીકાઓ, ફાધર કામિલ બુલકેની 'રામકથા', યાકોબીનો રામાયણ પરનો અભ્યાસ, પુરાતત્ત્વ અને રામાયણ વચ્ચે હસમુખ સાંકળિયાએ કરેલી તુલના, સી. વી. વૈદ્યનું 'ધ રાઈડલ ઓવ ધ રામાયણ' અને છેક ૧૯૮૪માં પ્રકાશિત થયેલા પોલા રીચમેનના 'મેની રામાયણ, ધ ડાયવર્સિટી ઓવ નેરેટીવ ટ્રેડિશન ઇન સાઉથ એશિયા' જેવા અદ્યતન ગ્રંથોમાંથી લેખક પસાર થયા છે. દીવાન બહાદુર સી. એન. મહેતા, હોપકીન્સ, ગોલ્ડમેન, શેલ્ડન પુલોક, કેથેરિન લ્યુડ્વિક, સેલી સુથરલેન્ડ વગેરે અભ્યાસી વિદ્વાનોનાં તારણો કે અર્થઘટનો વિશે વિગતવાર નોંધ અને ચર્ચા અહીં થયેલી છે. ઓરિએન્ટલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ વડોદરામાં રામાયણ વિશે યોજાયેલા આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસંવાદમાં રજૂ થયેલાં વક્તવ્યો વિશે પણ અહીં નોંધ મળે છે. પણ એને કારણે બિનજરૂરી, લાંબી કંટાળાજનક વિગતોથી પ્રચુર માહિતીનો ભાર વધી ગયો છે. એની રજૂઆત કિલષ્ટ લાંબાં વાક્યોવાળી, અસ્પષ્ટ રહી જતી શૈલીમાં થઈ છે એને કારણે આ લંબાણ નીરસ પણ લાગે છે. સાતમા પ્રકરણમાં વાલ્મીકિ વિશેની પરંપરાઓ વર્ણવાયેલી છે ત્યાં રામાયણના દરેક કાંડની કથા વર્ણવવાનું પ્રલોભન લેખક જતું કરી શક્યા નથી ત્યાં પાંચમા પ્રકરણમાં આવો નિરર્થક વિસ્તાર થયો છે. આની સાથે, ચોથા પ્રકરણમાં સુન્દરકાણ્ડના સમીક્ષિત સંપાદનમાં પ્રયુક્ત સામગ્રી, એને માટે અપનાવાયેલી પદ્ધતિ, સમીક્ષિત પાઠમાં સ્વીકૃત-અસ્વીકૃત અંશો અને સુન્દરકાણ્ડમાં કથિત પ્રસંગોની અધિકૃતતા વિષે જે વિશદ ચર્ચા થયેલી છે તે ખૂબ મહત્ત્વની છે. શુદ્ધપણે ટેકનીકલ કહી શકાય એવા આ મુદ્દાની ચર્ચામાં લેખકનો પૃથક્કરણાત્મક, સૂક્ષ્મ તર્કપુરઃસર

પ્રશ્નને રજૂ કરવાનો અભિગમ જોઈ શકાય છે. સુંદરકાણ્ડની સમીક્ષિત આવૃત્તિના સંપાદક પ્રા. જી. સી. ઝલાએ અપ્રત્યક્ષની અપેક્ષાએ પ્રત્યક્ષ વક્તવ્યની પસંદગી કરી તેથી તેમને ત્રણ સ્થળે પાઠ સુધારવાની જરૂર પડી તેમાં પાઠસમીક્ષાના સર્વસ્વીકૃતિ સિદ્ધાન્તોનો વિરોધ થયો છે એવી સ્પષ્ટ નોંધ આ સંપાદક કરે છે (પૃ. ૪૮) એમાં સમીક્ષાત્મક તટસ્થતા ભલે હોય; પરંતુ પાઠશોધન અને પાઠવ્યવસ્થાનાં સર્વસામાન્ય ધોરણો એક હોવા છતાં રામાયણના સંપાદનના પ્રશ્નો મહાભારતના સંપાદનના પ્રશ્નોથી અલગ પ્રકારના છે એ પણ નોંધવું જોઈએ. 'સુંદરકાણ્ડ : કાવ્યઘનગહનઅશોકવન' શીર્ષકથી સુંદરકાણ્ડનો કાવ્યસ્વરૂપે આસ્વાદ કરાવ્યો છે તે પ્રકરણમાં કથાંશમાં છલકાતો અદ્ભુત વાર્તા-રસ, વાર્તાગ્રથનકલા, પ્રસંગોની ગૂંથણીમાં જળવાયેલું ઔચિત્ય, વિસ્મયકારક ઘટનાઓમાં પ્રગટતી તરંગલીલા (ફેન્ટસી) અને તેની સાથે વાસ્તવરેખાઓનું મિશ્રણ કરવાની, વારંવાર હનુમાનના 'કપિત્વ'ને ઉદ્ભાસિત (હાઈલાઈટ) કરવાની કવિએ પ્રયોજેલી પ્રયુક્તિ, ક્યાંક યથાતથ ક્યાંક કલ્પનાપ્રચુર અલંકાર-મંડિત વર્ણનો - ઇત્યાદિ કલાત્મક સૌંદર્યતત્ત્વો વિશે વિસ્તારથી વિવેચન થયું છે. સુંદરકાણ્ડમાં હનુમાન અને સીતાનાં પાત્રો કેન્દ્રમાં છે. બંને પાત્રો વિશે અનેક વિદ્વાનોએ રજૂ કરેલાં નિરીક્ષણો, અર્થઘટનો સંપાદક નોંધે છે અને તેની યોગ્યાયોગ્યતાની ચર્ચા કરે છે તેમાં એલોઈ વર્મનો પાત્રવિષયક અભ્યાસ લગભગ કેન્દ્રમાં રહે છે. રાક્ષસીઓ સમક્ષ સીતાએ હનુમાન વિશે કરેલા કહેવાતા અસત્યભાષણ વિશેની ચર્ચા રસપ્રદ બની રહી છે. વાલ્મીકિ સુંદરકાણ્ડમાં ખલપાત્ર રાવણનું દર્શન આપણને હનુમાનના દષ્ટિબિંદુથી કરાવે છે, એની સાથે જ એમની વિવેકબુદ્ધિને પણ પ્રગટાવતા જાય છે. રાવણને કેવળ દોષદષ્ટિથી જોવાને બદલે હનુમાન વિવેકપૂર્વક એના વ્યક્તિત્વની પ્રભાવકતાને-
અહો રુપમહો ધૈર્ષમહો સત્ત્વમહો દ્યુતિઃ।

અહો રાક્ષસરાજસ્ય સર્વલક્ષણયુક્તતા ॥ (૪૭.૧૭)
- એમ કહીને પ્રશંસે પણ છે! સીતા-હનુમાનના સંવાદમાં બંનેની પરસ્પરની લાગણીઓને સાચવી લેવાની તત્પરતા વાલ્મીકિ ખૂબ નજાકતથી નિરૂપે છે, બંનેનો સંવાદ ભાવવાહી અને તેથી હૃદયસ્પર્શી છે. (સર્ગ ૩૫ - ૩૬). વાલ્મીકિની આ અદ્ભુત સંવાદકલા અને પાત્રનિરૂપણકલા

તરફ અંગુલિનિર્દેશ થયો હોત તો! વળી, બંને પાત્રો વિષે અનેક ઉદ્ધરણોના સંદર્ભમાં થયેલી ચર્ચા ખૂબ લાંબાં વાક્યોને કારણે અને કિલ્લિ શૈલીને કારણે ક્યારેક અસ્પષ્ટ પણ રહી જતી લાગે છે. (પૃ. ૧૩-૧૪). જો કે, ચોથા સર્ગમાં વાલ્મીકિએ પ્રયોજેલાં યમકઅલંકારનાં દષ્ટાંતોને શબ્દાણુ કહીને ટીકા કરનારા ગોલ્ડમેનના મતનું નિરસન લેખકે તર્કબદ્ધ દલીલો અને દષ્ટાંતો દ્વારા કર્યું છે; અને કાવ્યના એ શ્રાવ્યગુણને વીરચરિતકાવ્યોના મૂળમાં રહેલી આખ્યાનકાવ્યપરંપરાની સાથે સાંકળી લીધો છે એ કૌશલ નોંધપાત્ર છે. (પૃ. ૩૪). લગભગ બધાં પ્રકરણોમાં (સમીક્ષિત આવૃત્તિ વિશેના પ્રકરણ સિવાય) ચર્ચાના મુદ્દાઓની તર્કપૂર્વકની કમબદ્ધતા જળવાઈ નથી એવી સામાન્ય છાપ બંધાય છે. નમૂનારૂપે સુંદરકાણ્ડના શીર્ષક વિશે ગ્રંથના પ્રારંભમાં જ થયેલી ચર્ચા જોઈએ; પરંપરાએ સુંદરકાણ્ડમાં સર્વકાંઈ સુંદર છે એવું પ્રતિપાદિત કરીને આ શીર્ષકને પ્રમાણ્યું છે; ત્યાંથી - પદ્યો ટાંકીને - પ્રારંભ કરી કમશ: અન્ય વિદ્વાનોના અભિપ્રાયોની નોંધ લીધી છે અને તેની યોગ્યતા તપાસી છે, એના પછી અંતે કુબેરનાથ રાયનું અવતણ મૂકી તેની સાથે 'ખોવાયેલી વસ્તુનો પુનર્લાભ સુંદર ગણાવ્યો છે' (નષ્ટદ્રવ્યસ્ય લાભો હિ સુંદર: પરિકીર્તિત: 1) અને ખોવાયેલી સીતાની ભાળ મળતાં અહીં કુબેરનાથ રાયે દર્શાવ્યું છે તેમ 'ઘટનાઓનું એક સુસંકલિત, સુ-આકાર ધરાવતું પૂર્ણાંગવૃત્ત - કારણકાર્યશૃંખલાથી ગૂંથાયેલું વલય - રચાયેલું છે. તેથી સુંદરકાણ્ડ 'સુંદર' છે એમ કહી સમગ્ર ચર્ચાને સાંકળી લેવાને બદલે આ પ્રકરણમાં ચર્ચાના અંકોડા છૂટાછવાયા રહી જાય છે. વળી, 'માટે આ સુંદરકાણ્ડ...', 'માટે આ કાણ્ડનું નામ સુંદરકાણ્ડ' (પૃ. ૩) - એવા પ્રયોગોની પુનરુક્તિ કઠે છે.

કિલ્લિ અને વિચિત્ર લાગે એવી વ્યાકરણ-અસંગત વાક્યરચના અને ખૂબ લાંબાં વાક્યો લેખકની શૈલીમાં વારંવાર જોવા મળે છે. એક જ દષ્ટાંત નોંધીએ :

'હનુમાન માનવીય છે, એટલે કે, વાલ્મીકિને એવા હનુમાન અભિપ્રેત છે. માટે જ માનવસહજ કેટલીક નબળાઈઓ હનુમાનમાં આલેખન પામી છે. એટલે, આવી માનવસહજ નબળાઈની અસાવધ ક્ષણમાં હનુમાન સીતાને પોતાની પીઠ પર બેસાડી સદૈ : રામ પાસે લઈ જવાની દરખાસ્ત મૂકે

છે, તો સીતા તેમની શક્તિ વિશે શંકા કરતાં, હનુમાનને પોતાનું અપમાન થયું હોય એમ લાગે છે. સીતા હનુમાનનું આ કપિત્વ છે એમ કહે છે પણ ખરાં (૩૫-૩૧). સીતા બહુ સલૂકાઈથી હનુમાનની દરખાસ્તનો અસ્વીકાર કરતાં, હનુમાન પોતાનું આભિજાત્ય દર્શાવે છે, અને સીતાના મનમાં, પોતની દરખાસ્તનો સીતાએ સ્વીકાર ન કર્યો હોવાથી, સીતાના મનમાં, કોઈ ક્ષુબ્ધતા ન રહે તેની દરકાર રાખે છે. શ્રી શ્રીનિવાસન શાસ્ત્રી આ બાબતને હનુમાન નિષ્ફળતા ગણે છે.' (પૃ. ૧૩)

ક્યાંક વળી આવાં ઉદ્દરણોવાળાં વાક્યો અધૂરાં પણ રહી ગયાં છે: 'સી. વી. વૈદ્ય અયોધ્યાકાણ્ડને the finest part of the Ramayana, so simple and devoid of exaggeration, yet so pathetic and morally sublime' (પૃ. ૫૫)

સમગ્રપણે સુન્દરકાણ્ડનું રસદર્શન કરાવતા પ્રકરણમાં ભાષાલાલિત્ય અને પ્રસન્ન ગદ્ય માટેની આપણી અપેક્ષા સંતોષાતી નથી. ભાષા, વાક્યરચના અને રજૂઆતની શૈલીમાં સંમાર્જનનો અભાવ વરતાયા કરે છે. એક-બે ઉદાહરણોથી એ સ્પષ્ટ થશે :

'સુન્દરકાણ્ડમાં નરી કાવ્યાત્મકતાના ઢગલેઢગલાં પડ્યાં છે' (પૃ. ૨૮)

'અલંકારોમાં સ્પષ્ટ છે કે ઉપમા સૌથી વધુ પ્રયોજાયેલો અલંકાર છે. ઉપમાઓનું સુન્દરકાણ્ડમાં બાહુલ્ય છે એ એકદમ સ્પષ્ટ તરી આવે એવી હકીકત છે. તરેહતરેહની ઉપમાઓ કવિ પ્રયોજે છે અને સાહજિકતાથી પ્રયોજે છે.' (૨૮-૩૦)

આવાં વાક્યો કાવ્યના સૌન્દર્યનો બોધ કરાવી શકતાં નથી, ગૂંચવાડો ઊભો કરે છે. ક્યાંક મુદ્રણદોષો પણ જોવા મળે છે. ત્રીજા પ્રકરણનો પ્રારંભ (પૃ. ૨૬) લાલિત્યપૂર્વક થયો છે પણ તે લાલિત્ય એ પ્રકરણમાં સતત જળવાઈ રહ્યું હોત તો સુન્દરકાણ્ડનો કાવ્યાસ્વાદ યથાર્થપણે 'આસ્વાદ' બની શક્યો હોત.

ગ્રંથના ઉત્તરાર્ધમાં સુન્દરકાણ્ડનો મૂળ પાઠ સમીક્ષિત આવૃત્તિ પ્રમાણે અનુવાદસહિત અપાયો છે. અનુવાદનો ઉદ્દેશ સંસ્કૃત ભાષાથી અપરિચિત ભાવકોને મૂળ કાવ્યકૃતિના કથારસ અને ભાવસૌંદર્યનો આસ્વાદ કરાવવાનો હોય. આ સંદર્ભમાં અનુવાદ કરવામાં નડતા અવરોધો ધ્યાનમાં લેવા

જેવા છે. મૂળ કૃતિમાંનાં શબ્દોને તેમના પોતાના વિશિષ્ટ અર્થસંકેતો હોય; ભાષાની પોતાની આગવી પ્રયુક્તિઓ હોય; અલંકારયોજના, અભિવ્યક્તિછટા, વિશિષ્ટ સાંસ્કૃતિક સંદર્ભો, પ્રતીકો હોય એ બધાંને લક્ષ્ય ભાષા(અહીં ગુજરાતી)માં સંકાન્ત કરવાનું મુશ્કેલ તો ખરું જ. છતાં અધિકારી અનુવાદક ભાવકને મૂળની નજીક લઈ જઈ શકે ખરો. મૂળ કૃતિના સૌંદર્યને ઝીલવામાં જ એનું ભાષાસામર્થ્ય-બંને ભાષા પરનું પ્રભુત્વ-કસોટીએ ચડતું હોય છે. એ દૃષ્ટિએ વિજય પંડ્યાએ કરેલા અનુવાદને તપાસીએ તો નિરાશા સાંપડે છે. વિસ્તારભયે અહીં માત્ર નમૂનારૂપ દૃષ્ટાંતો લઈશું :

છિન્ના ભિન્ના વિભક્તા વા વીપ્તે વાગ્નો પ્રવીપિતા ।

રાવણં નોપતિષ્ઠેયં કિ પ્રલાપેન વિશ્વરમ્ ॥ (૨૪.૧૧)
'હું કપાઈ મરીશ, ભાંગી જઈશ, તૂટી જઈશ, કે અગ્નિમાં શેકાઈ જઈશ. પણ સવણનું સેવન નહી કરું. તમારા લાંબા સમયના પ્રલાપથી શું?'

અહીં મૂળ શ્લોકમાં સીતાની દૃઢ ભર્તૃનિષ્ઠા જેટલી તીવ્ર વેધકતાથી પ્રગટ થઈ છે તેટલી સચોટપણે અનુવાદમાં અવતારી શકાઈ નથી. અનુવાદમાં ભવિષ્યકાળનો પ્રયોગ પણ અસ્થાને છે. ક્યાંક પદોના સમુચિત અન્વય વિના અનુવાદ થયો હોય, પદો અનુવાદમાં રહી ગયાં હોય એવું પણ દેખાય છે :

તસ્ય વીર્યવતો દેવિ ભર્તુસ્તવ હિતેરતઃ ।

અહમેકસ્તુ સંપ્રાપ્તઃ સુગ્રીવવચનાદિહ ॥ (૩૩.૬૮)

'તારા હિતમાં એ, તે પરાક્રમી તારા સ્વામીનો હું સુગ્રીવના વચનથી અહીં આવી પહોંચ્યો છું.'

(૬૬: અને રતઃ પદોનો અનુવાદ કરવો રહી ગયો છે એને કારણે ગુજરાતીમાં અન્વય બંધબેસતો અર્થ આપી શકતો નથી. (જુઓ પૃ. ૧૬૮)

ક્યાંક અનુવાદમાં શબ્દોની પુનરુક્તિ અને ઉચિત સમાનાર્થી શબ્દોની પસંદગીની મુશ્કેલીને લીધે મૂળનો ભાવ પકડી શકાતો નથી :

સા તસ્ય શુશુભે શાલા તામિઃ સ્ત્રીભિર્વિરાજિતા ।

શારદીવ પ્રસન્ના દ્યોસ્તારાભિરભિશોભિતા ॥ (૭. ૩૭)

'તે ઓરડો શરદઋતુના તારાઓથી શોભતા નિર્મળ આકાશ જેવો, તે સ્ત્રીઓથી શોભતો શોભવા લાગ્યો' (પૃ. ૪૮)

મૂળમાં પદ્યમાં વર્ણાનુપ્રાસની ઝમક જમાવવાનો કવિનો ઉપક્રમ છે. પરંતુ અનુવાદમાં શબ્દની પુનરુક્તિ ખૂંચે છે! ક્યારેક પદ કે પદ્યસમૂહોનો અર્થ અનુવાદમાં કરવો રહી જાય, ક્યાંક પદનો અર્થ ક્ષતિયુક્ત હોય એવું પણ બન્યું છે : (સ્વયંપ્રભૈ = પુષ્કળ પ્રકાશથી, ૧.૯૩; વિવૃત્તે વક્ત્રે= વિકૃત મુખમાં ૧-૧૭૫) સંવાદોના અનુવાદમાં ગુજરાતી ભાષાની લઢણ, પ્રસન્ન પ્રવાહિતા, લાલિત્ય આવી શક્યાં નથી. સમગ્રપણે, અનુવાદ સુંદરકાણ્ડના કાવ્યસૌન્દર્યની નજીક ભાવને પહોંચાડવામાં સફળ નીવડી શક્યો નથી એમ કહેવું પડે. સંમાર્જન અને પરિષ્કાર માટે આવશ્યક પુનરવલોકન કદાચ આ સંપાદનગ્રંથની કાર્યી પ્રતનું થયું નથી એવી છાપ ઊભી થાય છે.

છતાં, હંસવત્ નીરક્ષીરન્યાયે અવલોકન કરીએ તો એમ કહી શકાય કે વાલ્મીકિ રામાયણ અને સુન્દરકાણ્ડની સમીક્ષિત આવૃત્તિ વિશેની એક સાથે દુલર્ભ એવી સંદર્ભસામગ્રી ગ્રંથોનાં નામસહિત આ ગ્રંથમાં મળે છે. અનુસ્નાતક અભ્યાસ માટે ઉપયોગી નીવડે એવી રામાયણ-આધારિત કૃતિઓની લાંબી સૂચિ અહીં ઉપલબ્ધ છે,

રામાયણ અને સુન્દરકાણ્ડનાં પાત્રો વિશેના વિવાદનો અહેવાલ સંપૂર્ણ વિગતો સહિત આ ગ્રંથમાં મળે છે. અને ઓછામાં ઓછું, સુન્દરકાણ્ડમાંના કથાપ્રસંગોને માણી શકાય તેવો ગદ્યાનુવાદ સુન્દરકાણ્ડના સંપૂર્ણ મૂળ પાઠ સહિત ઉપલબ્ધ થયો છે - એટલાં આ પુસ્તકનાં જમાપાસાં ગણાવી શકાય. જો આ પુસ્તકની પુનરાવૃત્તિ થાય (અને પાઠ્યપુસ્તક જેવું હોવાથી એમ બનવાની પૂરી શક્યતા છે.) તો તેમાં ત્યારે બિનજરૂરી વિસ્તાર ઓગાળી દેવાય, ચર્ચા સુસંકલિત, સંમાર્જિત સ્વરૂપે રજૂ થાય, દીર્ઘ-ક્લિષ્ટ વાક્યરચનાઓ સુધારી લેવાય અને અનુવાદમાં રહી ગયેલી ક્ષતિઓ દૂર કરી લેવાય એ ઇચ્છનીય છે. જ્યારે સંપૂર્ણ રામાયણનો સમીક્ષિત આવૃત્તિ પ્રમાણેનો ગદ્યાનુવાદ ઉપલબ્ધ ન હોય ત્યારે સુન્દરકાણ્ડનો સંપૂર્ણ ગદ્ય-અનુવાદ યથાપ્રાપ્ત સ્વરૂપે આવકાર્ય લેખવો ઘટે. ખાસ કરીને વિદેશી અને અન્ય પ્રાદેશિક ભાષાઓની પ્રશિષ્ટ કૃતિઓના અનુવાદો જ્યારે સુલભ બની રહ્યા છે ત્યારે આદિકાવ્ય રામાયણનો સંપૂર્ણ અનુવાદ (સમીક્ષિત પાઠ પ્રમાણેનો), ભલે આવા અંશોરૂપે પણ, પ્રાપ્ય બને તે ઇચ્છનીય છે.

નવા આજીવન સભ્યો

મયંક શાહ, જંબુસર

દિલીપ ભટ્ટ, સાવરકુંડલા

જયેન્દ્રપુરી કોલેજ, ભરુચ (સંસ્થા-આજીવન)

આનંદ સુણાવકર, આણંદ

પ્રતિમા મોદી, મુંબઈ

પ્રવીણ પંડ્યા, જામનગર

સેવંતીલાલ મહેતા, સુરત

શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, અમદાવાદ

ધારોકે એક સાંજ આપણે મળ્યા... - જગદીશ જોશી (ઇમેજ પબ્લિકેશન્સ, અમદાવાદ ૧૯૯૮; ૩. ૪૦૦, ૩. ૨૨૫)

જગદીશ જોશીના 'આકાશ'(૧૯૭૨), 'વમળનાં વન' (૧૯૭૬) અને 'મોન્ટા-કોલાજ'(૧૯૭૯) નામના ત્રણે કાવ્યસંગ્રહો અહીં સંગૃહીત થયા છે. સાતમા દાયકાની કવિતામાં જગદીશ જોશીની કવિતાએ કશો આગવો વિશેષ સિદ્ધ કરેલો એવું નહીં કહી શકાય. એમનાં મોટાભાગનાં કાવ્યો મુખર છે. કાવ્યનો આરંભ જે અપેક્ષા જગવે છે એ સંતોષાતી નથી અને ઉઘાડનું સંવેદન છેક લગી કશી પ્રભાવકતા જન્માવતું નથી. એમનાં દીર્ઘકાવ્યોમાં પણ સંવેદનનું સંઘટ્ટન શિથિલ પડી જતું જોઈ શકાય છે. ત્યાં પણ શબ્દોમાં કાવ્યતત્ત્વ વેરાઈ જાય છે. કવિનું અકાળે અવસાન અને એમના ગીતોને મળેલો સંગીત-સંગીતકારોનો સહયોગ એમનાં ગીતોને લોકપ્રિય બનાવવામાં ફાળો આપતાં રહેલાં છે. આ 'સમગ્ર કવિતા'ના ગ્રંથને જોતાં પ્રશ્ન થાય છે કે દરેકેદરેક કવિની સમગ્ર કવિતા ગ્રંથરૂપે મૂકવાની જરૂર ખરી? - સિલાસ પટેલિયા

શાંતિ પમાડે તેને સંત કહીએ - વિપિન પરીખ (ઇમેજ, ૧૯૯૮; ૩. ૧૨૦, ૩. ૬૫)

આ એવો નિબંધસંગ્રહ છે જેમાં અધ્યાત્મજીવન સાથે સંકળાયેલા મહાનુભાવોના જીવનપ્રસંગોને સાંકળીને લેખો રચવામાં આવ્યા છે. આ વિભૂતિઓની વાણીને લેખકે પોતાની વાત સાથે જોડી લીધી છે. કેટલાક તો એવા છે જે ઓછા જાણીતા છે જેવા કે નિસર્ગદત્ત, ફાધર અન્યની, ડી'મેલો વગેરે. એમનો અહીં મળતો પરિચય આ દિશાના જિજ્ઞાસુ માટે નવી કેડી દર્શાવે છે. લેખકે આ લેખો માટે પત્રો, ફિલ્મ, અન્યનો એ વિભૂતિ અંગેના લેખો આદિનો આધાર લીધો છે. ગાંધીજી, કસ્તુરબા અને રિચાર્ડ બાક અંગેના લેખોમાં લેખકની સર્જકશક્તિ પ્રગટ થઈ છે. એ ત્રણેય યાદગાર લેખો ગણી શકાય. આ લખાણોમાંથી પસાર થતાં આપણને લેખકની જ્ઞાનઝંખના અને એની પ્રક્રિયાનો અનુભવ થાય છે. આ પ્રકારના સાહિત્યનું એમનું જે વાચન

છે, એની આ જાણે કે ડાયરી છે. તેથી આ લખાણો સ્વયં-સ્પષ્ટ છે. ક્યાંય શૈલીવેડા નથી. ગદ્ય સાફસૂથરું છે. સૌંદર્ય છે. શૈલી પ્રાસાદિક છે. અવતરણો પ્રમાણમાં વધારે છે. જો અવતરણોનો આધાર લઈ કંઈક વિચારણા ચાલી હોત, ને એ ઘૂંટાઈઘૂંટાઈને આવ્યાં હોત તો હજી વધુ સારા લેખ આપણને મળ્યા હોત. - સિ.

અધીત વીસ - સં. જયદેવ શુક્લ, જગદીશ ગૂર્જર, ભરત મહેતા (પ્ર. ગુજરાતીનો અધ્યાપકસંઘ, વિકેતા- ગૂર્જર, ૧૯૯૮; ૩. ૯૬, ૩. ૬૦)

ગુજરાતીનો અધ્યાપકસંઘ વર્ષભર જે વિદ્યાકીય પ્રવૃત્તિ કરે છે એ વર્ષાન્તે 'અધીત'માં સંગૃહીત થાય છે. 'અધીત વીસ'માં નરોત્તમ પલાણનું અધ્યક્ષીય વ્યાખ્યાન એમના સાહિત્ય-વિવેચન-સંશોધનના અધ્યયનનું પ્રતિબિંબ પાડે છે. સાંપ્રત એકાંકીસાહિત્ય-સંદર્ભે રાજેન્દ્ર મહેતાએ પુરાકલ્પનનો મુદ્દો લઈ ચર્ચા કરી છે જે ખાસ્સી ઊંડાણપૂર્વક થઈ છે ને પુરાકલ્પનની ગુંથણી તથા એની અનિવાર્યતા બાબતે વિશદ છણાવટ કરનારી બની છે. નાટકમાં ભાષાની તપાસ જ્યંત પારેખે વીગતે કરી આપીને આ મુદ્દાની પ્રતીતિજન્ય અને રસભરી ચર્ચા કરી છે. 'અર્ધ્ય'માં 'વહી જતા આભાસનાં રેખાચિત્રો'(રમણીક અગ્રાવત) વિશે જગદીશ ગૂર્જરે, 'બાવળ વાવનાર અને બીજી વાર્તાઓ'(જનક ત્રિવેદી) વિશે કિશોર વ્યાસે, 'નાટ્યનાન્દી' (ભરત મહેતા) વિશે મીનલ દવેએ, 'મધ્યકાલીન ગુજરાતી શબ્દકોશ'(સં. જ્યંત કોઠારી) વિશે રમણ સોનીએ, 'આગમવાણી' (નાથાલાલ ગોહિલ) વિશે રમેશ મહેતાએ અભ્યાસપૂર્ણ લેખો રજૂ કર્યાં છે. વિદ્યાવિસ્તાર-વ્યાખ્યાનશ્રેણી અને વિદ્યાર્થી-અભ્યાસશિબિરની ટૂંકી નોંધો પણ વર્ષભર અધ્યાપકસંઘે કરેલી વિદ્યાકીય કામગીરીનો હેવાલ આપનારી બની રહી છે. - સિ.

અધીત એકવીસ (ઉપર મુજબ)

'ભાષાસાહિત્યના અધ્યાપનમાં સર્જનાત્મક અભિગમ' શીર્ષક-

અંતર્ગત, સંઘના અધ્યક્ષ ચંદ્રકાન્ત શેઠે આપેલું પ્રવચન અધ્યાપક પોતાની આગવી સૂઝથી વિદ્યાર્થીઓમાં સાહિત્યરસ માણવાની દૃષ્ટિ રોપી શકે એની સંતર્પક ચર્ચા રજૂ કરે છે. 'અર્ધ્ય' વિભાગમાં 'શેરી'(દિગ્વીશ મહેતા) વિશે સિલાસ પટેલિયાએ, 'સાહિત્યાલેખ'(જશવંત શેખડીવાળા) વિશે પારુલ રાઠોડે, 'જા ફેણનો જા'(હેલ્પર ક્રિસ્ટી) વિશે વિનોદ ગાંધીએ આપેલાં વક્તવ્યોમાં તેતે અધ્યાપકની સમજનો અને વિવચનાત્મક દૃષ્ટિકોણનો ખ્યાલ સાંપડે છે. 'સાહિત્ય અને અન્ય વિદ્યાશિખા' વિભાગમાં ત્રણ લેખો છે : સાહિત્ય અને સંગીત અંગે સનત ભટ્ટનો, સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન વિશે પ્રશાંત દવેનો, સાહિત્ય અને સમાજશાસ્ત્ર વિશે અચ્યુત યાજ્ઞિકનો. અન્ય વિષયના સંદર્ભમાં સાહિત્યને જોવાનો આવો ઉપક્રમ રસપ્રદ બન્યો છે. આસ્વાદ-વિભાગમાં, 'વસંતવિજય' વિશે દર્શના ધોળકિયાનો, તથા 'ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ' અંગે સતીશ વ્યાસ અને ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાના લેખો છે. વિજય શાસ્ત્રીએ કાન્તનાં ખંડકાવ્યોની તુલનાકેન્દ્રી તપાસ કરી હતી. સંઘની પ્રવૃત્તિઓ અને વાર્ષિક અધિવેશન અંગેની નોંધો પણ સંઘની વર્ષભરની સમગ્ર કામગીરીને જાણવા માટે જરૂરી બને એવી છે. 'અધીત સંદર્ભ' વિભાગમાં અધીત ૧ થી ૨૦ની સૂચિ કિશોર વ્યાસે તૈયાર કરી છે. જેમાં અભ્યાસલેખોની સૂચિ, કૃતિલક્ષી અભ્યાસોની (સાહિત્યસ્વરૂપ પ્રમાણે) સૂચિ ઉપરાંત અલગ લેખકસૂચિ પણ છે. પરિશિષ્ટ-૧માં અભ્યાસ-લેખકોની નોંધ છે. પરિશિષ્ટ-૨માં અધ્યાપક કાર્યશિબિરોની યાદી છે. આ આખી સૂચિ ઘણી શાસ્ત્રીય છે ને એમાં કિશોર વ્યાસનો ઘણો સૂઝભર્યો શ્રમ જોઈ શકાય છે. સૂચિકાર અભિનંદનને પાત્ર છે.

'અધીત વીસ અને અધીત એકવીસ'ના સંપાદકોની આયોજનશક્તિ અને અધ્યયનઅધ્યાપન પ્રતિની એમની નિષ્ઠા અહીં પ્રતીત થાય છે. બંને પુસ્તકોના પ્રચ્છદપટ-ચિત્રની પસંદગી પાછળ જયદેવ શુક્લની સૌન્દર્યપરક દૃષ્ટિ જોઈ શકાય છે. સ્વચ્છ, સુઘડ છાપકામ અને મુદ્રણસંયોજન પણ બંને પુસ્તકોને સરસ ઉઠાવ આપી રહે છે. - સિ.

● ગુરુદત્તની ફિલ્મકળા - જયંત પીઠડિયા (પ્ર. લેખક, ૪, સુભાષનગર, રૈયારોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૧, ૧૯૯૮;

૩. ૧૨૬, ૩. ૪૫)

ગુરુદત્તની ફિલ્મકળા વિશેનો વીગતે અભ્યાસ આ પુસ્તકમાં છે. આરંભનું પ્રકરણ હિંદી સિનેમાનો પરિચય આપે છે. ગુરુદત્તની ફિલ્મોનાં વિવિધ પાસાંઓને અહીં ચર્ચામાં લીધાં છે. એમની ફિલ્મોની સમીક્ષા પણ કરવામાં આવી છે. સાથેસાથે સમગ્રલક્ષી મૂલ્યાંકનમાં કથા, સંવાદ, સંગીત, ગીત, છાયા-પ્રકાશ આયોજન આદિ અંગે ચર્ચા કરી છે. ગુરુદત્તની ફિલ્મો વિશે એ જમાનાના અભિનેતાઓ, સંગીતકારો શું માનતા હતા અને પ્રેક્ષકવર્ગનો શો અભિપ્રાય હતો એનું એક સર્વેક્ષણ પણ અહીં મળે છે. - સિ.

● સમયની સોગાદ - રમેશ પુરોહિત (ઇમેજ, ૧૯૯૮. ૩. ૬૪. ૩. ૬૦.)

વૃદ્ધાવસ્થા, બાળપણ, યૌવન, આનંદની લાગણી, પ્રભુપ્રેમ, પ્રાર્થના વગેરે વિશે અહીં વિવિધ વિદેશી લેખકો-કવિઓની રચનાઓ દ્વારા વાત માંડવામાં આવી છે. પસંદ કરેલા એ ખંડો માર્મિક ને લાઘવમંડિત હોવાથી પ્રભાવક બન્યા છે. વચ્ચેવચ્ચે આવતા, સંજય વૈદ્યે કરેલા ફોટોગ્રાફ્સ આકર્ષક છે. વૃદ્ધ, બાળક, પ્રકૃતિનાં જુદાંજુદાં રૂપો આદિ વિશેના આ ફોટોગ્રાફ્સ સ્વયં એકએક સંવેદન પ્રગટ કરનારા બન્યા છે. પુસ્તકનું નિર્માણ સુઘડ-સુંદર છે. - સિ.

● આગિયાનો ઉજાસ - નગીનદાસ સંઘવી (આર. આર. શેઠ, ૧૯૯૭, પૃ. ૯૨, ૩. ૫૦.)

ચિંતનાત્મક ગદ્યખંડોનું આ પુસ્તક કર્મ, ભક્તિ, શાંતિ, વૈરાગ્ય, ધર્મ, બાળકો, પરમતત્ત્વની અકળગતિ જ્ઞાન, ડહાપણ, સત્તા આદિ સંખ્યાબંધ વિષયોને લઈને લાઘવથી સૂક્ષ્મ વાતને સ્પષ્ટ રીતે મૂકી આપે છે. જુદાજુદા ચિંતકોની વાણીનો આ માટે એમણે આધાર લીધો છે. ગદ્યશૈલી સૂત્રાત્મક હોવાથી સચોટ પુરવાર થઈ છે. બોધાત્મક વલણ શૈલીની સુચારુતામાં ઓગળી જતાં હોવાથી આ ગદ્યખંડોનું વાચન રસપ્રદ બન્યું છે. - સિ.

● નાટ્યાનંદ - વિનાયક રાવલ (પ્ર. લેખક, 'તત્સત્' બ્રાહ્મણ શેરી, ઊંઝા - ૩૮૪૧૭૦. ૧૯૯૮. ૩. ૯૪, ૩. ૪૨.)
નાટકને લગતા પંદર લેખોના આ સંગ્રહમાં આરંભના ત્રણ

લેખોના કેન્દ્રમાં જયશંકર સુંદરી છે. એ ત્રણેય ઘુંટાઈને એક લેખ રચાયો હોત તો આ પ્રસ્તારી લેખોને બદલે સઘન એક લેખ મળ્યો હોત— લખાયા ત્યારે ભલે જુદાજુદા નિમિત્તે લખાયા હોય. ‘ભવાઈ’, ‘પદનાટક’ ‘બાળરંગભૂમિ’ – એ લેખોમાં લેખકની નાટ્યરુચિ અને અભ્યાસ દેખાય છે. ‘હુકમ માલિક’ ‘કોઈ એક ફૂલનું નામ બોલો તો?’ એ કૃતિઓની સમીક્ષાઓ રસપ્રદ બની છે. ‘ઈબ્સનનાં નાટકો’ વિશે સરસ લેખ છે. ‘છેલ્લા બે દાયકાનાં ગુજરાતી નાટકો’માં નાટ્યપ્રવૃત્તિ વિશે વિગતે વાત થઈ છે. – સિ.

● રાગ-વિરાગ- અનુ. શાંતિલાલ મેરાઈ (પ્ર. લેખક, વિ. કલ્પેશ કિતાબકેન્દ્ર; વ્યારા (દ.ગુજ.) ૧૯૯૮. કા. ૧૧૬, ૩. ૪૦.)

હિન્દી સાહિત્યના એક પ્રતિભાસંપન્ન હાસ્ય-વ્યંગકાર હરિશંકર પરસાઈની કેટલીક હાસ્ય-વ્યંગરચનાઓના વર્ષો પહેલાં કરેલા અનુવાદોમાંથી અનુવાદકે પંદર લેખો આ સંગ્રહમાં લીધા છે. જુદીજુદી રીતે લેખકે અહીં હાસ્યરસ નિષ્પન્ન કર્યો છે. વ્યંગ-કટાક્ષ કર્યો છે. વિવિધ પાત્રો રચીને હાસ્યકારે માનવીની નબળાઈઓ અને સમાજજીવનની વાસ્તવિકતાને તિર્યક નજરે પ્રગટ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. ગોપાલચંદ, ત્રિશંકુ, સંન્યાસી, રામસિંહ વગેરે પાત્રો સ્મરણપટ પર છાપ પાડનારાં બન્યાં છે. આવાં પાત્રોને આધારે રચાયેલા લેખો ટૂંકીવાર્તા વાંચતા હોઈએ એવો અનુભવ પણ કરાવે છે. રૂપકકથા, પૌરાણિક કથાસંદર્ભો, સંવાદો અને વર્ણનાત્મક રીતિથી અહીં વિવિધ વિષયોને લઈને હાસ્ય-વ્યંગ જન્માવવામાં આવ્યો છે. ધર્મ, શિક્ષણ, સમાજમાં વ્યાપેલાં દંભ પાખંડ જેવી માનવ-નબળાઈઓનું આલેખન અહીં છે. અનુવાદ એવો સ્વયંસ્પષ્ટ થયો છે કે મૂળ ગુજરાતીમાં જ લેખ લખાયા હોય એવી પ્રતીતિ થાય છે. – સિ.

● કૃષિ કવિ રાવજી પટેલ – અરુણ કક્કડ. (પ્રવીણ પુસ્તક ભંડાર, રાજકોટ, ૧૯૯૬; ૩. ૮૦, ૩. ૫૦)

આ લઘુ પુસ્તિકામાં લેખકે કવિ રાવજી પટેલનો સર્વાંગી અભ્યાસ રજૂ કર્યો છે. જીવનઘડતરનાં પરિબળોની અને કાવ્યસૃષ્ટિનાં વિવિધ પાસાંઓની અહીં ચર્ચા થઈ છે. ઉદાહરણ સમેત થયેલું વિશ્લેષણ રસપ્રદ નીવડ્યું છે. સ્વરૂપ અને સંવેદનશીલ્યના સંદર્ભમાં, લેખકે રાવજીની

કવિતામાં પ્રયોગશીલતા અને આધુનિકતાનો કેવો વિનિયોગ થયો છે એની વિશદ છણાવટ કરી છે. સંદર્ભસામગ્રી-વિભાગમાં રાવજીની કવિતાવિષયક ગ્રંથસૂચિ અને સામયિકસૂચિ છે.

આ પુસ્તિકા જેવો જ ઉપક્રમ લેખકે એમની અન્ય બે પુસ્તિકા – ‘અંધકારનો કવિ મણિલાલ દેસાઈ’ અને ‘મૂંગી વેદનાનો કવિ જગદીશ જોશી’માં પણ રાખ્યો છે. – સિ.

● દર્શકકૃત ઝેર તો પીધાં જાણી જાણી (કથાસાર) – બાબુ દાવલપુરા (ઈમેજ, ૧૯૯૮, ૩. ૫૬, ૩.૩૦.)

‘દર્શક’ની યશસ્વી આ નવલકથાના ત્રણેય ખંડનો કથાસાર રસાળ બન્યો છે. વર્ણનો, અનેક મોટા પ્રસંગો તથા સ્થળ સમય-વિષયક વિવિધ સંદર્ભોને ગાળી નાખ્યા પછી પણ કેટલાક મહત્વના પ્રસંગોના તંતુઓ આ કથાસારમાં ગુંથાતા આવ્યા છે, જેને કારણે જેતે પાત્ર અને એની સાથે સંકળાયેલા અન્ય સંદર્ભોનો તરત ખ્યાલ આવી જાય છે. પાત્રોની આછીપાતળી રેખામાંથી એની વ્યક્તિમત્તાનો અણસાર મળે છે. તંતોતંત સમગ્ર કથાનક ઊપસી આવે છે. જેમણે નવલકથા વાંચી નથી એના મનમાં નવલકથા વાંચવાની જિજ્ઞાસા જાગૃત થાય છે. જેમણે વર્ષો પહેલાં વાંચી છે, તેઓ ફરી એ કથાવિશ્વમાં રમમાણ થઈ શકે એવો આ કથાસાર બન્યો છે. – સિ.

● આભે ઊડે પંખી – વિનોદ ગાંધી (પ્ર. લેખક, ૮૩, સુવિધાનગર, ભુરાવાવ, ગોધરા (પંચમહાલ) ૧૯૯૮, ૩. ૫૬, ૩. ૪૫)

આ બાળ-કાવ્યસંગ્રહમાં વિષયવૈવિધ્ય ધ્યાનાર્હ છે. ઘર-કુટુંબ, વિવિધ ઋતુઓ તથા પદાર્થજગતનું અહીં સુંદર આલેખન થયું છે. બાળમનમાં પડેલાં વિસ્મય, મુગ્ધતા, હાસ્ય-રમૂજવૃત્તિ, અને તરંગલીલા અહીં સરસ રીતે આકારિત થયાં છે. મમ્મી-પપ્પા, દાદાજી, બહેન વગેરેનાં બાળમનમાં અંકિત થયેલાં વ્યક્તિચિત્રો અહીં છે. ‘રાજા’ ‘મદારી’, ‘ચકલા-ચકલીનાં લગન’ ‘પિકનિક’ વગેરે કથાકાવ્યો છે. એમાં લાઘવથી બાળવાર્તા ગુંથાતી આવી છે. ફળ-ફૂલ, ઘર-કુટુંબથી માંડી સૂર્ય-ચન્દ્ર-તારા લગીની વિશાળ દુનિયાનો અહીં સમાવેશ થયો છે. કવિ પાસે બાળસુલભ કલ્પનાવૈભવ

અને એની સુભગ અભિવ્યક્તિ સાધવાની કુશળતા છે. તેથી એમની પાસેથી હજી વધુ ને વધુ સુંદર રચનાઓ મળવાની શક્યતા છે. ગુજરાતી બાળકાવ્યસૃષ્ટિમાં આ એક નોંધપાત્ર સંગ્રહ છે. - સિ.

ગુપ્ત ધન - રમણલાલ સોની. (પ્ર. નયના વોરા, મુંબઈ, તથા રેણુકા સોની, સુતરિયા હાઉસ, ભાઈકાકા ભવન પાસે, અમદાવાદ-૬, '૧૯૯૮ ડે. ૨૪૦ રૂ. ૧૨૦.)

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના સાહિત્યમાંથી - મુખ્યત્વે એમની વાર્તાઓમાંથી અને કેટલાંક કાવ્યો ને નિબંધોમાંથી - લગભગ સવા સો જેટલી કૃતિઓ કે કૃતિ-અંશોનું ચયન કરીને એનો સરળ સુબોધ અનુવાદ આપતું, ક્યાંક સાર કે સંદોહન આપતું ને કાવ્યકૃતિઓનાં ગદ્યરૂપાંતર આપતું આપણા ખ્યાત અનુવાદક અને બાળ-સાહિત્યકારનું આ પુસ્તક વિશિષ્ટ એટલા માટે છે કે એ સાહિત્યજ્ઞો કે સાહિત્યરસિકો માટે નહીં પણ 'સામાન્ય વાચકના અંતરમાં મહાકવિની ભાવછબી ઊભી કરવા' માટે તૈયાર થયું છે. લેખકની અભિવ્યક્તિ સરળ-રસિક છે ને વાર્તા-કવિતાનું ચયન-સંકલન પણ અદના વાચકને જ ધ્યાનમાં રાખીને થયેલું છે એથી 'આપણી સામાન્ય જનતા તે વાંચી રવીન્દ્રનાથની મૂળ રચનાઓનો પરિચય મેળવવા પ્રેરાય' - એવું એમનું પ્રયોજન ઘણું સફળ થયું છે. પુસ્તકનું મુદ્રણ-આયોજન પણ વાચકને રાહત આપનારું ને સુઘડ-સુંદર થયું છે ને પુસ્તકમાં રવીન્દ્રનાથની, જુદીજુદી વયની આઠ-દસ છબીઓ ને એમની બે-ત્રણ ચિત્રકૃતિઓ પૂરાં પાનાંના કદની મૂકી છે એ પણ ધ્યાનાકર્ષક છે. રસપ્રદ ને વાચન-પ્રેરક બનતું આ પુસ્તક પ્રસ્તાવનાકાર ભોળાભાઈ પટેલે કહ્યું છે એમ સાચે જ 'રવીન્દ્ર-રસથાળ' છે. - રમણ સોની

કૌમુદીચિંતન - વિજયરાય ક. વૈદ્ય (સં. બંકિમ વૈદ્ય. ૧૫૮૨, રોહિણી-પ્રતિષ્ઠાન, કૃષ્ણનગર, ભાવનગર ૩૬૪૦૦૧. ૧૯૯૮; ડે. ૬૬, રૂ. ૪૦.)

વિજયરાયે 'કૌમુદી'ના ૧૯૩૦થી ૩૫ સુધીના અંકોમાં પહેલે પાને જે વિચાર-ચિંતનકેન્દ્રી લઘુલખાણો કરેલાં એનો

બંકિમ વિ. વૈદ્યે કરેલો આ સંચય મુખ્યત્વે તો વિજયરાયના અધ્યાત્મ-વિચારને રજૂ કરે છે એનો 'યોગ: પ્રોકત: પુરાતન:', 'સમત્વ', 'પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ', 'માટે તું યોગી થા', 'ત્યક્તસર્વપરિગ્રહ:', 'એષા બ્રાહ્મી સ્થિતિ: પાર્થ' એવાં શીર્ષકો પરથી પણ ખ્યાલ આવશે. ઉદ્દેક્ષીલ ને વિદ્રોહી સાહિત્યવિવેચક, પ્રત્યક્ષ સંબોધનોથી પત્રકારી મિજાજ દાખવતા સંપાદક વિજયરાય કરતાં આ લખાણોમાંના વિજયરાય જુદા લાગશે. વસ્તુલક્ષી વિચારણા, અંતર્મુખી ચિંતનાત્મકતા, ગંભીર ઘૂંટાયેલી શૈલીથી એમના લેખક-વ્યક્તિત્વની એક શિષ્ટ ને ઠાવકી મુદ્રા અહીં ઊપસે છે. તીવ્ર ધારવાળાં ચર્ચા-વિવાદ-ઊહાપોહો-ચિકિત્સા-ભર્યાં લખાણોથી ઉદ્દીપક બની રહેતા 'કૌમુદી'ના અંકોનો આરંભ - 'પહેલું પાનું' - આમ શામક આરાધના-પ્રાર્થના-ચિંતનાત્મક રહેતો એ વિલક્ષણતાનો પરિચય પણ આ પુસ્તિકા કરાવે છે. - ૨.

વૈશંપાયનની વાણી : સં. દીપક દોશી, અભય દોશી.(શ્રી કીર્તન કેન્દ્ર, જે.વી.પી.ડી. સ્કીમ, સંઘવી સ્કૂલ સામે, વિલેપાર્લે (પ.) મુંબઈ ૪૦૦ ૦૪૯.)

ગાંધીયુગના એક સામાજિક પ્રતિબદ્ધતાવાળા કવિ અને વિચારક કરસનદાસ માણેકે 'વૈશંપાયન' ઉપનામથી 'જય જગનાથ', 'હરિનાં લોચનિયાં', 'મને એ જ સમજાતું નથી' જેવાં જાણીતાં કટાક્ષકાવ્યો લખેલાં. એ ઉપરાંત પણ એમણે કેટલાંક લયવાહી ગીતો-ગઝલો-છાંદસુ કાવ્યો લખેલાં. એમાં સામાજિક વિષમતા પ્રત્યેનો આકોશ ઉપરાંત આર્દ્ર ભાવના-ભક્તિ તથા પરંપરાગત ભજન જેવાં ભાવ-વિવિધ વિચાર-સંવેદન પણ આલેખાયેલાં. એમાં મુખરતા હતી તો તત્કાલીન પ્રભાવકતા પણ હતી. માણેક એક સારા કીર્તનકાર પણ હતા. એમના 'આલબેલ' આદિ ત્રણ કાવ્યસંગ્રહોમાંથી પસંદ કરેલાં ૪૮ કાવ્યોનો આ સંચય, માણેકનાં કાર્યોનું અનુસંધાન સાચવવા સ્થપાયેલી કીર્તનકેન્દ્ર નામની સંસ્થાએ કર્યું છે. સંગ્રહનું મુદ્રણ સુઘડ છે ને કાન્તિ પટેલ જેવા સુજ-સ્વસ્થ વિવેચકની પ્રસ્તાવના એને મળી છે. એક અપેક્ષા રહે કે સંપાદકોએ પણ પોતાના સંપાદન-દષ્ટિકોણને રજૂ કરતાં બે શબ્દો આમાં લખ્યા હોત. - ૨.

□

‘ગ્રંથસમીક્ષા’ વિશે કાર્યશિબિર : અરુણા બક્ષી

અનુસ્નાતક ગુજરાતી વિભાગ, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી-વલ્લભવિદ્યાનગર અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના સંયુક્ત ઉપક્રમે ૭-૮ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૯૮ દરમ્યાન ‘ગુજરાતી ગ્રંથસમીક્ષા’ વિશે ખૂબ ઉપયોગી કાર્યશિબિર યોજાઈ ગયો. શનિવારે, સવારે સ.પ. યુનિ.ના ગુજરાતી વિભાગના અધ્યાપક પરમ પાઠકના ઋગ્વેદના મંત્રગાન સાથે ઉદ્ઘાટનબેઠક આરંભાઈ. ગુજરાતી વિભાગના અધ્યક્ષ શ્રી જયંત ગાડીતે આ કાર્યશિબિરની ભૂમિકા સમજાવતાં, માનવીય વૈયક્તિક સંબંધો અને કૃતિસમીક્ષા અંગે કેટલી વિચારણીય વિગતો સ્પષ્ટ કરી, ગ્રંથસમીક્ષા માટે સાચી દિશાની ગતિ વિચારવા માટે ઉપસ્થિત સૌને સત્કાર્યા. સમારંભના ઉદ્ઘાટક આચાર્ય યશવંત શુક્લે ‘પ્રજાબંધુ’માં તેમણે કેટલાંક વર્ષ ગ્રંથસમીક્ષાનું કામ કરેલું એની વાત કરી. સૌને જિજ્ઞાસા હતી કે એ વિશેના એમના અનુભવની વાતો જાણવા મળશે. પણ એમણે એનો નિર્દેશ કરીને, ભૂમાનો આનંદ પ્રાપ્ત કરાવવાની સર્જકની શક્તિ વિશે કેટલીક વાતો રજૂ કરી. યુનિવર્સિટીના વાઈસ ચાન્સેલર શ્રી વી. એસ. પટેલે માનવવિદ્યાશાખાઓ તેમજ વિજ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓ વચ્ચે ભેદ છતાં, એ બંને શાખાઓ, પ્રજા સારી રીતે આનંદથી જીવી શકે તે માટે જ પોતપોતાની રીતે પ્રયત્નશીલ રહે છે એમ જણાવ્યું. અકાદમીના મહામાત્ર ડંકેશ ઓઝાએ પોતાના વક્તવ્યમાં કહ્યું કે માત્ર સાહિત્યનાં જ નહીં, બહુજન સમાજને ઉપયોગી એવાં પુસ્તકોની પણ સમીક્ષા થાય તો તે દ્વારા પ્રજાની વાચનવૃત્તિને યોગ્ય દિશા મળે. તેમણે સામયિકોના સંપાદકોની પણ શિબિરનું સૂચન કર્યું. આભારદર્શનમાં શ્રી નરેશ વેદે કહ્યું કે ગ્રંથસમીક્ષા આપણે ત્યાં હજી મોટા પ્રમાણમાં થવી જોઈએ.

સૈદ્ધાન્તિક ચર્ચાની પ્રથમ બેઠકમાં શ્રી જયંત કોઠારીએ ગ્રંથસમીક્ષાના સ્વરૂપ અને લક્ષ્ય વિશે માંડીને વાત કરી. તેમણે ગ્રંથ-અવલોકન, સમીક્ષા, સમીક્ષા-લેખ (રિવ્યૂ આર્ટીકલ) જેવી સંજ્ઞાઓ વચ્ચેના સૂક્ષ્મ ભેદને સ્પષ્ટ કરી, સમીક્ષકે પુસ્તક અને ભાવક/વાચક વચ્ચે કડીરૂપ બનવું આવશ્યક હોય છે એ મુદ્દાને ઉપસાવી આપ્યો. આપણી ભાષામાં જે લખાય છે તેને પ્રજાના મોટા વર્ગ સુધી પુસ્તક-ચાહકો સુધી

પહોંચાડવા, શક્ય તેટલાં વધુ પુસ્તકોની સમીક્ષા કરવા તથા પુસ્તકના મૂળને મર્મને ઉઘાડી આપવા તેમણે અભ્યાસીઓને અનુરોધ કર્યો.

‘અવલોકનો લખવાં સહેલ નથી’, ઉમાશંકરની આ ઉક્તિ ટાંકીને આ બેઠકના બીજા વક્તા શ્રી રમણ સોનીએ ગ્રંથસમીક્ષાના બે પ્રકારના પ્રશ્નો - પોતાના આંતરિક પ્રશ્નો તથા લખાણના સ્વરૂપ અને પદ્ધતિના પ્રશ્નોની વિશદ ચર્ચા કરી. સમીક્ષા-પ્રકાશનને લગતી સંપાદકની સમસ્યાઓ પણ તેમાં સહજરૂપે જ ડોકાતી રહી. સમયના બંધને દષ્ટાંતોપૂર્વકની ચર્ચાથી સૌને વંચિત રાખ્યા! આ બેઠકના ત્રીજા વક્તા શ્રી વિનોદ અધ્વર્યુ આવ્યા ન હતા એથી ગ્રંથસમીક્ષાની પદ્ધતિઓ અને અભિગમોની ચર્ચા મુલતવી રહી.

જો કે ખરો પરિસંવાદ તો ચર્ચામાં સિદ્ધ થયો. સમીક્ષકની સજ્જતા, મૌલિકતા, સમીક્ષાના સાહસથી દૂર રહી ગોળગોળ ફરતા રહેવાની ચતુરાઈ, સમીક્ષામાં જણાતાં પરસ્પર વિરોધી વિધાનો, છાપાંમાંની સમીક્ષા, ઉપલકિયા સમીક્ષા, પરત થતી દીર્ઘસમીક્ષા, પ્રસ્તાવનારૂપ યા પ્રચારલક્ષી સમીક્ષા, સમીક્ષાની સાહિત્યિક પરંપરા જેવા અનેક મુદ્દાઓએ ચર્ચાને જીવંત બનાવી. પ્રથમ બેઠકથી જ સમગ્ર વાતાવરણમાં સાહિત્યિક વિચારવલણની હવા વહેતી થઈ.

*

એજ દિવસે બપોરે બીજી બેઠકમાં કૃતિ-સમીક્ષાના ઉપક્રમે સરૂપ ધ્રુવના ‘સળગતી હવાઓ’ કાવ્યસંગ્રહ વિશે ચર્ચાવિચારણા થઈ. સમીક્ષક શ્રી જયદેવ શુક્લે આ કૃતિમાં લેખકના સમયનું, એના વાસ્તવનું, એની સમસ્યાઓનું સર્જકકલામાં રૂપાન્તરણ સિદ્ધ થવાની અપેક્ષાએ, તે સર્વ અંગે અભિધાયુક્ત આકોશ ઠલવાયો છે જે કવિતાના નામે કોઈ ભળતી જ ચીજ હોવાની પ્રતીતિ કરાવે છે - એવો અભિપ્રાય સદષ્ટાંત સમર્થિત કર્યો. બીજા સમીક્ષક શ્રી જગદીશ ગૂર્જરે પણ ‘સળગતી હવાઓ’માં કજળતી કાવ્યકલાની વાતને પોતીકી રીતે ઉપસાવી. આ સમીક્ષાઓ અંગેની ચર્ચામાં ભાગ લેતાં, કેટલાકે આ કવિતાને કાવ્યશાસ્ત્રના માનદંડથી મૂલવવાને બદલે તેના વસ્તુ પર ભાર મૂકી, તેનું મહત્ત્વ પ્રસ્થાપિત કરવા ઉગ્ર દઢાગ્રહ સેવ્યો. આ પ્રકારના

વલણ-સંદર્ભે ચર્ચામાં ઘણા મુદ્દા ઉપસ્થિત થયા. કોઈપણ પ્રકારની પતિબદ્ધતા માટે કવિતાને માધ્યમ બનાવતાં, સર્જકતાની/કલાની સીમા ઉલ્લંઘાય તો તે કૃતિ 'કવિતા' સંજ્ઞાને પાત્ર નથી જ, એ વાત પ્રધાનરૂપે તેમાંથી ફલિત થઈ. શ્રી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ બેઠકના અધ્યક્ષ તરીકે ચર્ચામાં વચ્ચેવચ્ચે પૂર્તિ કરતા જઈ, સંકલનમાં સરસ ભૂમિકા અદા કરી. બેઠક ખાસ્સી ઉત્તેજનાપૂર્ણ રહી.

* આઠમી ફેબ્રુઆરીની સવારે, ત્રીજી બેઠકમાં શ્રી હિમાંશી શેલતના વાર્તાસંગ્રહ 'એ લોકો'ની સમીક્ષાઓ પર સૌનું ધ્યાન કેન્દ્રિત થયું. ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તાની ભૂમિકા લઈને શ્રી વિજય શાસ્ત્રીએ આ વાર્તાઓમાં વાર્તાકારની જે પ્રતિમા ઊપસે છે તેની વાત કરતાં-કરતાં કેટલીક વાર્તાઓની વિશેષતાઓ દર્શાવી. શ્રી ભરત મહેતાએ 'એ લોકો'ની વાર્તાઓને, સ્વરૂપની રીતે ફિલ્મ ટેકનિક સાથે સરખાવતાં વાર્તામાં દર્શીકરણની વાત કરી. બંને વક્તવ્યો પર ચર્ચા થઈ. સમાજના ખાસ વર્ગના પ્રાણપ્રશ્નો સાથેની લેખિકાની નિસબત ઉલ્લેખનીય ખરી, પણ વાર્તામાં તે કલાતત્ત્વ કઈ રીતે પામી છે એ જ મુદ્દો અહીં પણ મહત્ત્વનો હતો. સમય સાથે લાક્ષણિક ઢબે તાલ મિલાવી શ્રી રમણ સોનીએ બેઠકનું સફળ સંચાલન કર્યું.

* અપોર પછીની, ચોથી બેઠકમાં, શ્રી રઘુવીર ચૌધરીની 'સોમતીર્થ' નવલકથાની સમીક્ષા થઈ. શ્રી કાન્તિ પટેલ સંયોગવશ ઉપસ્થિત ન રહી શકેલા પણ એમણે નિબંધ મોકલી આપેલો. શ્રી મણિલાલ પટેલે એ વાંચ્યો. કાન્તિ પટેલની સમીક્ષામાં લાંબી ભૂમિકા બાંધીને કરાયેલી ચર્ચા મહદંશે સારલક્ષી રહી. શ્રી શરીફા વીજળીવાળાએ ઐતિહાસિક નવલકથામાં ઇતિહાસના સ્થાન વિશેની ભૂમિકા માંડીને, પાત્રોને કેન્દ્રમાં રાખી કૃતિસમીક્ષા કરી. ધૂમકેતુ અને મુનશીની આ વિષયની નવલકથાઓ સાથે રઘુવીર ચૌધરીની નવલકથાની તુલના દરમ્યાન તેમણે કેટલાંક પોતીકાં અર્થઘટનો તારવ્યાં. અગાઉ આ જ કથાનકને કેન્દ્રમાં રાખી કથાસર્જન થયેલું છે ત્યારે પ્રશ્ન થાય કે એવી કઈ આંતરનિસબત લેખકને આ દિશામાં કામ કરવા પ્રેરે છે? સર્જકતાના મુદ્દે ચર્ચા દરમ્યાન તારસ્વરે 'સોમતીર્થ'ની કેટલીક નોંધપાત્ર મર્યાદાઓ સૌના ધ્યાન પર લવાઈ.

* પરિસંવાદમાં ચર્ચાને માટે પૂરતો સમય રહે એ રીતે સમગ્ર આયોજન સૂઝપૂર્વક કરાયું હતું. દરેક કૃતિ વિશે બે સમીક્ષા-વક્તવ્યો અને તેના વિશે, પરિસંવાદમાં ભાગ લેનારા અભ્યાસીઓના પ્રતિભાવો રજૂ થાય એવી વ્યવસ્થા હતી. બંને દિવસ એ જ કેડી પર સંતૃપ્તિ કરાવે એવું કામ થયું. પરિસંવાદના સમાપન પ્રસંગે શ્રી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ લાક્ષણિક શૈલીમાં બે દિવસની સમગ્ર કાર્યવાહીના સારરૂપે કેટલાંક સ્પષ્ટ તારણો પર પ્રકાશ પાડ્યો. કૃતિના મૂલ્યાંકનમાં ભાવયિત્રી પ્રતિભા ખાસ તરી આવવી જોઈએ એ સૌથી મોટા-મહત્ત્વના કાર્યમાં જ આપણે ત્યાં દિલચોરી થતી હોવાનું જણાવી, તેમણે સમીક્ષા કર્તાલક્ષી નહિ, કૃતિલક્ષી-કૃતિને ન્યાય આપે તેવી હોવી જોઈએ એમ કહ્યું અને આ કાર્યશિબિર વિશે આનંદ વ્યક્ત કર્યો.

અકાદમી વતી આભારદર્શન કરતાં શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદીએ આ પ્રકારના પરિસંવાદથી એક સાથે ચાર પેઢીને લાભ થયાની વાત કરી. આયોજકો દુર્લભ છે, બાકી અકાદમીનું વલણ વિધાયક છે એમ જણાવી તેમણે અન્ય કેટલીક સંભવિત કાર્યશિબિરોના વિષયો પ્રતિ સંકેત કર્યો. શ્રી જયંત ગાડીતે સમીક્ષાની સમીક્ષાના સઘન કાર્ય પ્રતિ સંતોષ વ્યક્ત કર્યો. સાથોસાથ યુવાપેઢીની વાચન-લેખનની ઉદાસીનતા પ્રતિ ચિંતા વ્યક્ત કરી.

આ પ્રકારના આયોજનને સંકોરતું ફોલોઅપ વર્ક થાય તે અત્યંત જરૂરી છે, આ ચર્ચા પર અહીં જ પૂર્ણવિરામ નહીં મૂકાશે - એવો પણ એક વ્યાપક પ્રતિભાવ હતો. આપણે ત્યાં ઘણી કાર્યશિબિરો વક્તવ્યો-પ્રવચને જ કેન્દ્રમાં રાખતા પરિસંવાદરૂપ બને છે એને બદલે આ કાર્યશિબિર સાચા અર્થમાં કાર્યશિબિર બની - બધાં જ વક્તવ્યો ને ચર્ચા દરમ્યાન બધા જ વક્તા-શિબિરાર્થીઓ ઉપસ્થિત રહ્યા - ને ચર્ચાવિચારણાને પૂરતો સમય મળ્યો, ચર્ચા-કેન્દ્રી રહી શકાયું - એ આ બે- દિવસીય સાહિત્યિક કાર્યક્રમની ફલશ્રુતિ, તથા મહત્ત્વની ઉપલબ્ધિ હતી. એ અર્થમાં આ કાર્યશિબિર નમૂનારૂપ બની રહ્યો એ પ્રસન્નકર ગણાય. પરિસંવાદમાં અશ્વિન દેસાઈ, પુરુરાજ જોશી, અજિત ઠાકોર, કીર્તિદા જોશી, બિપિન આશર, મીનળ દવે, પારુલ રાઠોડ, વિનોદ ગાંધી, શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, રાજેશ પંડ્યા, સિલાસ પટેલિયા, અરુણા બક્ષી વગેરે ચર્ચામાં સક્રિય રહ્યાં.

સાતે શાન - ડુંકેશ ઓઝ

[ખત-અંક-સમીક્ષા : પ્રત્યક્ષ' જાન્યુ-માર્ચ, ૧૯૯૮ વિશે]

કોઈ પણ સામયિક પોતાના અંકની નિયમિતપણે સમીક્ષા કરવા, નિમંત્રણ આપીને કાર્યારંભ કરે તે આવકાર્ય જ નહીં, પ્રશંસનીય પણ છે. આપણે એવા લેખકોને જાણીએ છીએ જે ટીકા સાંભળીને-વાંચીને કંઈક આળા થાય છે. સંપાદકો પણ કંઈ આ વર્ગમાંથી સંપૂર્ણ બાકાત રાખી શકાય તેવા નથી હોતા.

ટીકા સાંભળવી અને સહન કરતાં શીખવું એ કદાચ બહુ મોટું શિક્ષણ માગી લે છે. આચાર ન ટકે રે, વિચાર વિના. જેઓ વિચારમાં દઢમત છે તેમને મુશ્કેલી ઓછી પડે. બાકીના અસહિષ્ણુ બને અને વિવિધ સ્વરૂપેએ પોતાની ઘવાયેલી લાગણી પ્રગટ કરી, જે તે ક્ષેત્રે દાટ વાળે.

અગાઉ હિન્દી સાપ્તાહિક દિનમાન આમ પૂર્વ-અંક-સમીક્ષા કરાવતું. ખૂબ સારું પત્ર, પણ તે આટોપાઈ ગયું. હવે, 'પ્રત્યક્ષ' પોતાના આયુષ્યકાળના સાતમા વર્ષથી, સામે ચાલીને, ટીકા હોય તો તે આવકારવા આગળ આવે છે ત્યારે તેનાં ઓવારણાં લેતાં અદકો આનંદિત થાઉં છું.

શરૂઆત 'અનુક્રમ'થી જ કરીએ તો ચાર મુખ્ય વિભાગો નજરે પડે છે. પાંચમો 'સ્થાયી વિભાગો' એમ જુદો કરવાને બદલે, 'સ્વીકાર મિતાક્ષરી' અને 'આ અંકના લેખકો' બંને વિભાગોને 'પત્રચર્યા' ભેગા ખતવાયા છે જે બરાબર નથી. 'પ્રત્યક્ષીય' શીર્ષકથી લખાયેલા સંપાદકીયમાં ખૂબ ઉમદા અને વિધાયક વિચારો રજૂ થયા છે- ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની 'શ્રેષ્ઠ પુસ્તક' યોજના વિશે. કારોબારીના સભ્યો સ્પર્ધક બની શકતા નથી એ સંભવિત બાદબાકી સંપાદકને બરાબર લાગી નથી. આ બાબતે મતભેદ રહેવાના. પરંપરાઓ પણ જોવી પડે. આવા નિર્ણયો વ્યક્તિલક્ષી રહીને ન કરી શકાય. કારણ વ્યક્તિઓ તો બદલાતી રહેવાની.

આઠેક પુસ્તકો અંગેની વિસ્તૃત સમીક્ષાઓમાં ત્રણ કવિતાનાં પુસ્તકો, એક સંપાદિત વાર્તાનું, બે નવલકથાનાં, એક નિબંધનું અને એક વિવેચનનું છે. કવિતાનાં બંને પુસ્તકો ખરેખર બાળકવિતાનાં છે, જેનો ખ્યાલ અનુક્રમ જોતાં નથી આવતો. સમતોલ સમીક્ષાઓ છે બધી. પરંતુ દિલીપ

ઝવેરીની અતિ કઠોર છે. સમીક્ષાહેઠળનું પુસ્તક તેમને એટલું તો નબળું જણાયું છે કે સમીક્ષા 'વ્યર્થવ્યય' લાગી. છતાં કરી.

'પરિચય અને અવલોકન'નો નવો વિભાગ સામગ્રીલક્ષી પરિચય અને ક્વચિત્ નૈમિત્તિક નિરીક્ષણોસહિતનો શરૂ કરાયો છે. સિલાસ પટેલિયાએ જો કે લાંબી લેખણે લખ્યું છે. ખરેખર તો આ જ અંકમાં કુસુમ પ્રકાશનની જે જાહેરાત છે તેમાં ત્રણેક પુસ્તકો વિશે જે લખવામાં આવ્યું છે તે આદર્શ બની શકે તેમ છે. તેમાં અલબત્ત ટીકાભાગ ન હોય. એવો ટીકાભાગ પરિચય-વિભાગમાં એકાદ-બે લીટીમાં ઉમેરી શકાય.

વળી, આ વિભાગમાં રજૂ થયેલાં પુસ્તકોની છ પ્રકાશન-સંસ્થામાંથી એકેનાં પૂરાં સરનામાં આપાયાં નથી. મારું સ્પષ્ટ માનવું છે કે આપણે ટૂંકા નામે પ્રકાશન-સંસ્થાઓને ઓળખીએ છીએ, પરંતુ વિચાર પ્રત્યેક અજાણ વાચકનો પણ કરવાનો રહે છે. સરનામાં પૂરાં લખવાં જ જોઈએ. ૧૯૯૭ના વર્ષનાં સોળેક જેટલાં સાહિત્યિક સામયિકોમાંથી જે વીગતસભર સૂચિ બહેન કોમલ સોનીએ કરી છે તે અભિનંદનીય છે. પરંતુ એમાં 'નિરીક્ષક' અને 'અખંડઆનંદ' ઉપરાંત 'નવનીત-સમર્પણ' અને 'ઈન્દુમૌલિ' ઉમેરવાં જોઈતાં હતાં. વળી, સાહિત્યની જે જૂજ કોલમો અખબારો અને લોકપ્રિય સામયિકો (નેટવર્ક - અભિયાન - ચિત્રલેખા) માં લખાય છે તેને પણ સામગ્રીચયન માટે આવરી લેવી જોઈતી હતી. મહત્વની વાત એ પણ છે કે ટાઈમ્સ અને એક્સપ્રેસમાં પણ થોડાં સમયથી તુષાર ભટ્ટ, સંજય ભાવે અને વી. જે. ત્રિવેદીએ અનેક ગુજરાતી પુસ્તકો-સામયિકો-સાહિત્યકારો વિષે લખ્યું છે.

'કેટલું બધું લખાય છે'એ જાણીને આનંદિત થવું કે ચિંતાતુર થવું એ સમજાતું નથી. એકના એક લેખ બે જગ્યાએ છપાયા હોય એવું હજુ બન્યા કરે છે. ભાગ્યશાળી લેખકોનાં પુસ્તકોના એકથી વધુ રિવ્યૂલેખો જોવા મળે છે. નિબંધ અને બાળસાહિત્ય ઉપેક્ષિત હોય એટલુંક ઓછું એ વિશે લખાય છે. ભગતસાહેબના આઠેય ગ્રંથોની સમીક્ષા થયાનું

જોવા મળે છે. વિજયરાય વૈદ્ય અને મેઘાણીને સમયસર સાહિત્યકારોએ પૂરતા વાંચ્યા-વિવેચ્યા છે. જોડણી વિશેનાં ચર્ચા-આંદોલન વાતાવરણમાં હોવાથી એ વિષય પણ લાભાન્વિત બન્યો છે.

'કવિતા-આસ્વાદ' વિભાગમાં ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાના કાવ્યનો તેમણે જ ડિસે.ના 'શબ્દસૃષ્ટિ'માં આસ્વાદ કરાવ્યાનું નોંધ્યું છે તે સરતચૂક છે. તેમની કોલમમાં દરિયાઈ સૃષ્ટિની વાતો કરતાં તેમણે કદાચ પોતાના કાવ્યનો થોડો બીગતે ઉલ્લેખ માત્ર કરેલ છે, આસ્વાદ નહીં.

પત્રચર્ચાનો વિભાગ મોકળાશ કે ખુલ્લાશની જરૂરી પ્રતીતિ કરાવનારો જણાય છે. લેખો જેટલા લાંબા અભિપ્રાયો અને પ્રતિક્રિયા કે પૂર્તિરૂપે નહીં પણ સ્વતંત્ર વિષયો પરના ટૂંકા લેખો ન હોય એવાં ચર્ચાપત્રો પણ છપાયાં છે! મહેન્દ્ર મેઘાણીએ સંકલિત કરેલ કાકા કાલેલકરના લિપિ-સુધારાના વિચારો પણ પત્રચર્ચામાં બેધડક મૂકાયા છે. (અખબારો આ વિભાગને ફીલર તરીકે વાપરે છે. પણ સજ્જ સંપાદકો પણ આવું કરશે એ ખ્યાલ નહીં!) ખરું ચર્ચાપત્ર માત્ર

હવે. બી. ગણાત્રાનું છે. જનક ત્રિવેદીના ચર્ચાપત્રનો મુદ્દો 'અધ્યાપકો જ સમીક્ષકો કેમ?' અને તેનો પ્રત્યુત્તર રસપ્રદ છે.

'સ્વીકાર-મિતાક્ષરી'માં પણ પ્રકાશકોનાં પૂરાં સરનામાં નથી. (ફોન નંબર પણ આ જમાનામાં આપવામાં વાંધો નહીં.) સાહિત્યના પ્રકાશકો-વિતરકોની પણ ક્યારેક સૂચિ આપી શકાય. મને એક પુસ્તકમાં રસ પડ્યો, તેનું શીર્ષક વાંચીને- 'પાશ્ચાત્ય તત્ત્વચિંતકો' : ગણપતિ મહેતા, ૧૯૯૭. સોક્રેટિસથી શોપનહાઉર સુધીના તત્ત્વચિંતકો વિશે અભ્યાસ કે. ૩૧૪ રૂ. ૧૫૦. હવે રમણભાઈ, આ મારે મેળવવાનું ક્યાંથી?

બાકી તો ગ્રંથસમીક્ષાના આ સામયિકે 'ગ્રંથ'ની ખાલી જગ્યા પૂરી છે. સાહિત્ય વિશે ચિંતિત લોકો એને માસિક બનાવીને ઝંપે, સહકાર આપે એ જ અભ્યર્થના, જે દૈનિકોની ત્રેવડ સાહિત્યની કોલમો ચલાવવાની નથી તેઓ સૌજન્યસહ 'પ્રત્યક્ષ'નાં લખાણો પ્રયોજે એ દિવસની હું રાહ જોઉં છું.

આ અંકના લેખકો

રશીદ મીર : કવિ, વિવેચક ૦ ભાષા-શિક્ષક

• ૧૫૫, સબીના પાર્ક, આજવા રોડ વડોદરા ૩૯૦ ૦૧૯

ભરત મહેતા : વિવેચક ૦ અધ્યાપક

• ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૪

હરિકૃષ્ણ પાઠક : કવિ, વાર્તાકાર

• પ્લોટ નં. ૬૨/૨, સેક્ટર ૨-એ, ગાંધીનગર ૩૮૨ ૦૦૨

વિનોદ ગાંધી : કવિ ૦ અધ્યાપક

• ૮૩, સુવિદ્યાનગર, ભુરાવાવ, ગોધરા (પંચમહાલ)

વિજય શાસ્ત્રી : વાર્તાકાર, વિવેચક, અનુવાદક ૦ અધ્યાપક

• વિદ્યાભવન પાસે, એમ. ટી. બી. કૉલેજ કેમ્પસ, અઠવા લાઈન્સ, સુરત - ૩૯૫ ૦૦૧

શાંતિલાલ મેરાઈ : કવિ, વિવેચક, અનુવાદક ૦ અધ્યાપક

• ૧૭, અજીતનાથનગર, વ્યારા. (દ. ગુજ.) ૩૯૪ ૬૫૦

દિનકર ભોજક :

• સ્ટેશન રોડ, માયાબજાર, વિસનગર ૩૮૪ ૩૧૫

નીના ભાવનગરી : વિવેચક ૦ અધ્યાપક

• ૫, ગ્રીનપાર્ક, આદર્શનગર, અઠવા લાઈન્સ, સુરત ૩૯૫૦૦૧

શિલાસ પટેલિયા : વિવેચક ૦ અધ્યાપક

• ઈ-૧૧, ટાવર 'બી', સૂર્યા ફ્લેટ્સ, સ્વામીનારાયણનગર સામે, નિઝામપુરા, વડોદરા - ૩૯૦૦૦૨

રમણ સોની : વિવેચક, સંપાદક ૦ અધ્યાપક

• ઈ-૨ તારાબાગ, પોલિટેકનિક, વડોદરા ૩૯૦ ૦૦૨.

અરુણા બક્ષી : વિવેચક ૦ અધ્યાપક

• ૭૦, શાંતિકુંજ-૨, માંજલપુર, વડોદરા. ૩૯૦ ૦૧૧

ડકેશ ઓઝા :

• ૬૯, આનંદનગર, સેક્ટર - ૨૭, ગાંધીનગર - ૩૮૨ ૦ ૨૮

‘છેલ્લી સલામ’નું રચનાવર્ષ

‘પ્રત્યક્ષ’ જાન્યુ-માર્ચ ૧૯૯૮માં છપાયેલા ‘છેલ્લી સલામ’ના રચનાકાળ વિશેના શ્રી વી. બી ગણાત્રાના ચર્યાપત્રના અનુસંધાનમાં એક વધુ નિર્ણાયક પુરાવો આપી શકાય તેમ છે.

આ કાવ્ય વિશેનો ગાંધીજીનો જે અભિપ્રાય મેઘાણીએ ઉદ્ધૃત કર્યો છે તે પત્ર તા. ૧૦-૧૦-૧૯૩૨ના રોજ લખાયેલો છે. મેઘાણીએ પત્રની તારીખ નથી આપી પણ શ્રી ચી.ના.પટેલે મને ‘મહાદેવભાઈની ડાયરી’ અને ‘ક્લેક્ટેડ વર્ડ્સ ઓવ મહાત્મા ગાંધી’માંથી શોધી આપી છે.

કાવ્ય આ પત્ર પૂર્વે જ રચાયું હોય અને ગાંધીજીના અનશન ચાલુ હતા ત્યારે લખાયું હતું તેથી ૧૯૩૨ના સપ્ટેમ્બરની ૨૦ થી ૨૬ તારીખ વચ્ચે રચાયેલું હોય. મેઘાણીએ આપેલું ૧૯૩૩ એ રચનાવર્ષ સરતચૂક જ ગણવી જોઈએ.

અમદાવાદ, ૨૦ - ૫- ૯૮

- જયંત કોઠારી

○

વિવેચકને મેડિકલ થ્રીલર શું એ ખબર નથી.

‘પ્રત્યક્ષ’ના અંક-૧(૧૯૯૭)માં ‘ધ હોસ્પિટલ’ની સમીક્ષા પ્રગટ થઈ છે. એ અંગે થોડીક વાત -

૧. ‘ધ હોસ્પિટલ’ ગુજરાતી ભાષાનું પ્રથમ મેડિકલ થ્રીલર છે. ભાઈશ્રી દિલીપભાઈને મેડિકલ થ્રીલર એટલે શું એ ખબર નથી. રોબીન કુક અને બીજાઓના મેડિકલ થ્રીલર ‘કોમા’ ‘ઓઉડબ્રસ્ટ’ વગેરેનાં નામો નહિ સાંભળ્યા હોય. ‘કોમા’ જ્યારે પ્રસિદ્ધ થઈ ત્યારે અવયવ-પ્રત્યારોપણ - ટ્રાન્સપ્લાન્ટેશન - શરૂઆતની અવસ્થામાં હતું. અને આવી રીતે અવયવોનો વેપલો થઈ શકે, એ કલ્પનાબહારનું હતું અને એટલે જ એ થ્રીલર બન્યું. ‘ધ હોસ્પિટલ’માં એન્જિયોગ્રાફીમાં થતી ગરબડો - અત્યારે નહિ થતી હોય પણ એવું બનવું શક્ય છે-એની વાત છે. અને એટલે

એ થ્રીલર બને છે.

૨. નવલકથામાં નાયક, મુંદર યુવતી સાથે પ્રેમમાં પડે એવું બને જ છે. મુંદર યુવતીને જોઈને કયા યુવકના મનમાં વિચારો ન આવે - ભલે એ પછી ગરીબ હોય.

એક તબીબ જ્યારે ભણે છે, ત્યારે ભલે એ ગરીબ હોય છતાં એના શોખ અને વાચન વિશાળ હોય છે. ત્યાર પછી પણ રહેણીકરણી અલગપ્રકારની હોય છે. સમાજમાં વધુ કમાતી વ્યક્તિઓ અને તબીબોની રહેવાની પદ્ધતિ પર નજર કરો - સમજાઈ જશે. બીથોવન અને માઝીટ મેં સાંભળ્યા છે - મેડિકલ કોલેજમાં. તમે?

૩. તબીબોમાં અપ્રમાણિકતા હોય છે એવું લેખ લખીને સમાજ પાસે જવાનું સૂચન છે. કોઈ પણ કવિતા, નવલિકા, નવલકથામાં આપણા સંદેશ પણ લેખ લખીને કહી શકાય. તો તમે બધા સાહિત્યકારોને પત્ર લખીને આ સૂચન કરો કે, લેખ લખો - નવલકથા, નવલિકા, કવિતા નહિ!

૪. વિવેચકશ્રીની બીજી વાત પણ સાચી છે. ‘પ્રત્યક્ષ’ના તંત્રીએ આવી રીતે પુસ્તકોને વિવેચન માટે મોકલવાં જોઈએ નહિ, ખાસ કરીને એવી વ્યક્તિઓ પાસે જેની પાસે વિવેચનની ક્ષમતા ન હોય, થ્રીલર એટલે શું એની ખબર ન હોય, નવલકથા કેવી રીતે લખાય એની ખબર ન હોય અને ફક્ત એક પ્રકારના વાણી-વિલાસમાં જ રસ હોય.

૫. અને છેલ્લે - અમુક અંગ્રજી શબ્દો એન્જિયોગ્રાફી માટે એન્જિયો વ. વાતચીતમાં આપણે ઘણી વખત ટૂંકા શબ્દો વાપરીએ છે. કોઈક વખત આખો શબ્દ ‘ઈન્ડ્રો’ - ઈન્ડ્રોડક્શન કોલેજના વિદ્યાર્થીઓમાં સામાન્ય છે. આવા તો સેંકડો દાખલાઓ આપી શકાય.

૬. અને કોઈપણ વાર્તામાં કે નવલકથામાં સત્યનો વિજય થાય છે. બરાબરને?

વડોદરા, ૧-૫-૯૮

- પ્રદીપ પંડ્યા

સમગ્ર મેઘાણી સાહિત્ય

મેઘાણી જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે મેઘાણી-કુટુંબ તરફથી પ્રકાશિત થઈ રહેલી સમગ્ર મેઘાણી-સાહિત્યની ગ્રંથાવલિના પહેલા ચાર ગ્રંથો ગયે વરસે બહાર પડેલા. હવે આ ત્રણ ગ્રંથો પ્રગટ થયા છે :

૧. રઢિયાળી રાત, ૨. લોક સાહિત્ય : ધરતીનું ધાવણ, ૩. લોકસાહિત્ય અને ચારણી સાહિત્ય : વ્યાખ્યાનો અને લેખો. આવતા દોઢેક વરસમાં વધુ પંદરેક ગ્રંથો બહાર પડવાના છે.

માની ન શકાય એટલી ઓછી કિંમતે સુલભ બની રહેલા આ ગ્રંથો જાણીતા પુસ્તક-વિક્રેતાઓ પાસે પ્રાપ્ય છે. ગ્રંથાવલિ વિશેની માહિતી પ્રકાશકના આ સરનામેથી મળી શકશે :

પ્રસાર, આતાભાઈ એવન્યૂ ભાવનગર - ૩૬૪ ૦૦૨

સ્વીકાર-મિતાક્ષરી

કવિતા

યુગવન્દના - ઝવેરચંદ મેઘાણી. પ્રસાર, ભાવનગર
૩૬૪૦૦૨, (છઠ્ઠી આવૃત્તિ) ૧૯૯૭. ડે. ૧૫૦, રૂ. ૫૫.
રઢિયાળી રાત - સં. ઝવેરચંદ મેઘાણી. પ્રસાર, (બૃહદ આવૃત્તિ)
૧૯૯૭. ડે. ૫૦૦, રૂ. ૧૪૦.
અણધારી સફર - ભૂપેન્દ્ર શાંતિલાલ વ્યાસ. પ્ર. દીપ્તિ ભૂપેન્દ્ર
વ્યાસ, 'ખ્યાતિ' ૩૧૩/એ, રાજસ્તાન સોસાયટી, પોલોગ્રાઉન્ડ,
વડોદરા -૧, ૧૯૯૭. ડે. ૬૦. રૂ. ૨૦.
ટુકડા ટુકડા જીવન - નિતિન ભટ્ટ. વિતરક રાજપાલ એન્ડ
સન્સ, દિલ્હી. ૧૯૯૭. ડે. ૯૦. રૂ. ૭૦. હિન્દી કાવ્યોનો સંગ્રહ.
શબ્દ મારા સ્વભાવમાં જ નથી - રઈસ મણિયાર. વિકેતા-
આર. આર. શેઠ. ૧૯૯૮. ડે. ૮૪ રૂ. ૧૨૫. ગઝલસંગ્રહ.
પેનોરમા - મધુ કોઠારી. પ્ર. હંસા કોઠારી, ૩, સુભાષનગર,
રૈયા રોડ, રાજકોટ -૩૬૦ ૦૦૧; વિ. રત્નાદે, ૧૯૯૮, પૃ.
૬૪, રૂ. ૭૦. મોનો-ઈમેજ કાવ્યકૃતિઓનો સંગ્રહ.
તમસા - રઘુવીર ચૌધરી. રંગદ્વાર, એ-૬, પૂર્ણેશ્વર,
આંબાવાડી, અમદાવાદ ૩૮૦૦૧૫, (ત્રીજી સંવ. આવૃત્તિ)
૧૯૯૭. ડે. ૧૨૮ રૂ. ૮૦ કાવ્યસંગ્રહ.
ફૂટપાથ અને શેઢો - રઘુવીર ચૌધરી. રંગદ્વાર, ૧૯૯૭. ડે.
૯૪ રૂ. ૬૦. કાવ્યસંગ્રહ.

વાર્તા

યાયાવર ભાગ ૧-૨ - શિરીષ પંચાલ. પાર્શ્વ, અમદાવાદ,
૧૯૯૭. ભાગ - ૧ : કા. ૨૬૮ રૂ. ૧૦૦. ભાગ -૨
: કા. ૨૭૦ રૂ. ૧૦૫. વિદેશી વાર્તાઓના અનુવાદો.
છલાંગ - ચિનુ મોદી. આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ-
અમદાવાદ, ૧૯૯૭. કા. ૧૭૦. રૂ. ૭૫. વાર્તાસંગ્રહ.
૧૯૯૭ની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ - સં. મણિલાલ હ. પટેલ. આર.
આર. શેઠ. ૧૯૯૮. કા. ૨૬૫ રૂ. ૧૦૦.
ક્ષણોનો ઝરૂખો - ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ. પ્ર. લેખક, ૧૩, કૃષ્ણ
સોસાયટી, વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮ ૧૨૦, ૧૯૯૮, કા. ૭૨,
રૂ. ૪૦, લઘુકથાસંગ્રહ.

નવલકથા

સમી સાંજની મહેક - બકુલ દવે. હર્ષ પ્રકાશન, કુવારા સામે,

અમદાવાદ-૧, ૧૯૯૭ કા. ૨૨૮, રૂ. ૮૫. નવલકથા.
પરાક્રમો પરેશ નાયકનાં - શિરીષ પંચાલ. પાર્શ્વ. ૧૯૯૭.
કા. ૧૩૫ રૂ. ૬૦.
દર્દ ન જાને કોય - વિહ્વલ પંડ્યા. આર. આર. શેઠ. (ચોથી
આવૃત્તિ). ૧૯૯૮, કા. ૪૩૦ રૂ. ૧૬૫.
લટલુકમ - રવીન્દ્ર પારેખ. આર. આર. શેઠ. ૧૯૯૮.
કા. ૧૯૦, રૂ. ૭૫.
ઈંધન - હમીનદ દલવાઈ. અનુ. શશિન ઓઝા. ભારતીય
સાહિત્ય અકાદમી, ૧૭૨, શારદા સિનેમા બિલ્ડિંગ, દાદર(પૂ.),
મુંબઈ ૪૦૦૦૧૪, ૧૯૯૭. ડે. ૯૫. રૂ. ૫૦.
વહાલો મારો દેશ - અનુ. જયંત પંડ્યા. પ્ર. સંસ્કૃતિ, ૭૦૮,
સાંકડી શેરી અમદાવાદ -૩૮૦ ૦૦૧. ૧૯૯૮. ડે. ૩૧૦.
રૂ. ૧૩૦. એલન પેટન કૃત 'કાય ધી બીલ્ડ કન્ટ્રી'નો
અનુવાદ.
ઉત્તર - રઘુવીર ચૌધરી. રંગદ્વાર, ૧૯૯૭. ડે. ૨૧૩, રૂ. ૧૨૦.
મૈં તો ચૂપચૂપ ચાહ રહી - મહેશ દવે. ઇમેજ, ૧૯૯૮.
ડે. ૨૨૦ રૂ. ૧૨૫ ગુજરાતી નવલકથા.

ચરિત્ર (આત્મકથા, સંસ્મરણ, જીવનચરિત્ર, રેખાંકન)

શિક્ષણના સિતારા - ઇશ્વર પરમાર. પ્રવીણ પ્રકાશન. લાભ
ચેમ્બર્સ. ઢેબરભાઈ રોડ, રાજકોટ. ૧૯૯૭. ડે. ૬૧૦. રૂ.
૪૦૦. નીવડેલાં શિક્ષક-શિક્ષિકાઓનો પ્રેરક પરિચય.
આગિયા - પંકજ ત્રિવેદી. હરિસિદ્ધ પ્રકાશન, ગોકુલ પાર્ક
સુરેન્દ્રનગર, ૧૯૯૭, ડે. ૨૧૦. રૂ. ૮૫. ચરિત્રનિબંધસંચય.
દાના ભગત - ઝવેરચંદ મેઘાણી. પ્રસાર, (પુનર્મુદ્રણ) ૧૯૯૮.
કા. ૩૬. રૂ. ૧૦.
સંત દેવીદાસ - ઝવેરચંદ મેઘાણી. પ્રસાર, (પુનર્મુદ્રણ)
૧૯૯૮. કા. ૯૦. રૂ. ૨૦.
દાદાની દષ્ટિ - રમેશ ભટ્ટ. પ્ર. જય સચ્ચિદાનંદ સંઘ. મુંબઈ.
૧૯૯૮. ડે. ૯૨.
દાદાબાપુની પદયાત્રા - સં. આશા જી. થાનકી.
પ્ર. તનસુખભાઈ થાનકી. વાડિયા રોડ, પોરબંદર, (બીજી
આવૃત્તિ) ૧૯૯૭. ડે. ૧૦૮. રૂ.....
સાધુચરિત્ર રાષ્ટ્રીય કેળવણીકાર વિહ્વલદાસ કોઠારી -
અંબાલાલ મો. પટેલ. પ્ર. લેખક, ૧૩, મંદાર એપાર્ટમેન્ટ્સ,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૪. ૧૯૯૮. કા. ૧૪૮, રૂ. ૪૫.
પ્લેટફોર્મ નંબર ચાર - હિમાંશી શેલત. ગૂર્જર, ૧૯૯૮. કા.

૧૩૬, ૩. ૫૦. સ્મરણકથા.

ગુજરાતી આત્મકથાલેખન - સં. ચંદ્રકાન્ત ટ્રેપીવાળા. ભારતીય સાહિત્ય અકાદમી, ૧૯૯૮. ૩. ૨૬૨, ૩. ૧૩૫. ગુજરાતીનાં આત્મકથનાત્મક લખાણોનો સંગ્રહ.

તિલક : ૧-૨ - રઘુવીર ચૌધરી. રંગદ્વાર, ૧૯૯૮. ખંડ:૧, ૩. ૪૯૬, ૩. ૨૫૦. ખંડ:૨ ૩. ૪૯૬, ૩. ૨૫૦. વિવિધ લેખકોનાં રેખાચિત્રો.

આંતર છબિ - સં. હિમાંશી શેલત, વિનોદ મેઘાણી. ગૂર્જર. ૧૯૯૮. ૩. ૬૨૪. ૩. ૩૦૦. ઝવેરચંદ મેઘાણીનું સંકલિત આત્મવૃત્તાંત.

બરફમાં જવાળામુખી - મહેશ દવે. ઈમેજ, ૧૯૯૮. ૩. ૧૮૨, ૩. ૧૦૦. સરદાર પટેલની જીવનકથા.

માનવતાના ભેરુ - ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ. આર. આર. શેઠ. ૧૯૯૮, કા. ૧૩૮. ૩. ૬૦. રેખાચિત્રોનો સંગ્રહ.

પ્રેરણાની પ્રભુતા - ધૈર્યચંદ્ર બુદ્ધ. આર. આર. શેઠ. ૧૯૯૮. ૧૬૦ ૩. ૬૫. સંતો-વિભૂતિઓનાં ભાવિક ચરિત્રાંકનો.

કરુણામૂર્તિ બુદ્ધ - ગુણવંત શાહ. આર. આર. શેઠ, (ચોથી આવૃત્તિ) ૧૯૯૮. કા. ૧૦૧, ૩. ૪૦.

નિબંધ - પ્રવાસ

બાપુજીની બકરીની બકરીના બકરાનો બકરો - બકુલ ત્રિપાઠી. આર. આર. શેઠ. ૧૯૯૭ કા. ૧૯૫ ૩. ૮૦.

હેયું ખોલીને હસીએ - બકુલ ત્રિપાઠી. આર. આર. શેઠની કંપની ૧૯૯૭. કા. ૨૬૪. ૩. ૧૧૦.

લલ્લુની લીલા - કવિન શાહ. પ્ર. કુસુમ શાહ. 'માણેક શા', અષ્ટમંગલ એપાર્ટમેન્ટ્સ, બીલીમોચા. ૧૯૯૭, કા. ૧૩૦. ૩. ૪૫.

વિદેશ વસવાટનાં સંભારણાં - જિતેન્દ્ર દેસાઈ. પ્ર. નવજીવન અમદાવાદ-૧૪. (બી. આ.) ૧૯૯૫. ૩. ૨૬૩. ૩. ૪૦.

દૂરનો આવે સાદ - પ્રીતિ સેનગુપ્તા. આર. આર. શેઠ. ૧૯૯૮. કા. ૧૮૪ ૩. ૭૫. મવાસકથાનક.

ભૃગુલાંછન - રઘુવીર ચૌધરી. રંગદ્વાર, ૧૯૯૮. ૩. ૨૨૩, ૩. ૨૦. વર્તમાનપત્રોમાં અને 'નિરીક્ષક'માં પ્રકાશિત લેખો-નિબંધો.

બાળસાહિત્ય

ગાંધી બાપુ અને, બાળકો - ભાનુભાઈ પુ. પંડ્યા. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી ૧૯૯૭. ૩. ૪૦. ૩. ૩૦. ગાંધીજીના જીવનપ્રસંગોનું આલેખન, સચિત્ર.

રણજિતસિંહની આંખો - અનુ. રેણુકા સોની. ભારતીય સાહિત્ય અકાદમી, ૧૯૯૮. ૩. ૪૦. ૩. ૩૦. ઉડિયા લેખક શરતનારાયણ બેહેરાની બાળ-વાર્તાઓનો અનુવાદ.

સ્વતંત્રતા અંગેની કથામાળાઓ : લે. ધર્મજય ૨. શાહ. આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ-અમદાવાદ, (સચિત્ર પુનર્મુદ્રણો) ૧૯૯૮. કથામાળા-(૧) આઝાદી કથામાળા (૨) સ્વાર્તાત્ર્ય - કથામાળા (૩) કુરબાની કથામાળા (૪) દેશભક્ત કથામાળા દરેક કથામાળામાં ૩૭૫ કાઉન કદનાં પૃ.૧૬ની ૧૦ પુસ્તિકાઓ. દરેક સેટના ૩. ૧૦૦. આઝાદીના પ્રસંગો, એના ઘડવૈયાઓ અને શહીદોનાં ચરિત્ર-કથાનકો.

વિવેચન

સત્રિધિ સાહિત્યની - શિરીષ પંચાલ. પાર્શ્વ ૧૯૯૭. કા. ૨૭૦ ૩. ૧૦૦. વર્તમાનપત્રોની કોલમોમાં લખાયેલા સાહિત્યચર્ચાના લેખોનો સંગ્રહ.

આસંગ - પુરુરાજ જોષી. પ્ર. લેખક વિ. પાર્શ્વ, ૧૯૯૮. ૩. ૧૨૫. ૩. ૬૦ વિવેચનસંગ્રહ.

લોકસાહિત્ય અને ચારણી સાહિત્ય - ઝવેરચંદ મેઘાણી. પ્રસાર ૧૯૯૭. ૩. ૫૪૦ ૨. ૧૩૫.

લોકસાહિત્ય : ધરતીનું ધાવણ - ઝવેરચંદ મેઘાણી. પ્રસાર (સંકલિત આવૃત્તિ) ૧૯૯૭. ૩. ૪૪૦. ૩. ૧૧૫.

કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી - રમણ સોની. ભારતીય સાહિત્ય અકાદમી, ૧૯૯૮, ૩. ૭૪ ૩. ૨૫. શ્રીધરાણી વિશેની અભ્યાસપુસ્તિકા (મોનોગ્રાફ)

કાવ્યવિશ્વ - અમી રાવલ. પ્ર. લેખક c/o ચંદ્રકાન્ત જોષી. 'પારિજાત', ૧૧ મહાવીર પાર્ક, બગીચા પાસે. જોરાવરનગર-૩૬૩૦૨૦. ૧૯૯૭. ૩. ૨૦૪, ૩. ૯૦ પ્રહ્લાદ પારેખ અને પ્રિયકાન્ત મણિયારની કવિતા વિશેનું વિવેચન.

પાશ્ચાત્ય તત્ત્વચિંતકો - ગણપતિ મહેતા. પ્ર. સરુ ગણપતિ મહેતા. ૧૩, ઉર્વશી, બેસન્ટ સ્ટ્રીટ, સાન્તાક્રુઝ (પ.) મુંબઈ-૪૦૦ ૦૫૪. ૧૯૯૭. ૩. ૩૧૪. ૩. ૧૫૦.

કોશ

ગુજરાતી વિશ્વ કોશ : જ્ઞાન વિજ્ઞાન, કળાઓ, સામાજિક શાસ્ત્રો વ્યક્તિઓ વિશેનો સર્વગ્રાહી વિશ્વકોશ - મુખ્ય સંપાદક ધીરુભાઈ ઠક્કર. પ્ર. ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ. એચ. એલ. કોમર્સ કોલેજ કંપાઉન્ડ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ- ૩૮૦ ૦૦૯.

- ભૂમિકા ખંડ : સમગ્ર કોશમાં સમાવવાનાં વિવિધ અધિકરણોની વ્યાપક સૂચિ તથા નમૂનાનાં અધિકરણો; ૧૯૮૭. (ડબલ ડેમી કદનાં) પૃ. ૨૮૮, રૂ. ૧૦૦
- ખંડ-૧ : 'અઈયોળના મંદિરો' થી 'આદિવાસી સમાજ' સુધીનાં અધિકરણો; ૧૯૮૮. પૃ. ૯૧૯ રૂ. ૬૫૦.
- ખંડ-૨ : 'આદિ વિષ્ણુ' થી 'ઈલેક્ટ્રોનિક્સ'-પાવર-સપ્લાય' સુધી; ૧૯૮૦. પૃ. ૯૮૮ રૂ. ૬૩૫.
- ખંડ-૩ : 'ઈલેક્ટ્રોફોરેસિસ' થી 'ઔષધો : સ્વાયત્ત ચેતાતંત્રીય' સુધી; ૧૯૮૧. પૃ. ૮૩૯ રૂ. ૬૫૦.
- ખંડ-૪ : 'કકુત્સ્થ' થી 'કૃષ્ણાનદી' સુધી; ૧૯૮૨. પૃ. ૯૨૩ રૂ. ૫૮૫.
- ખંડ-૫ : 'કેઈન્સ જહોન મેનાર્ડ' થી 'જ્વાજા હાફિઝ શીરાઝી' સુધી; ૧૯૮૩. પૃ. ૯૩૫ રૂ.....
- ખંડ-૬ : 'ગઉડવહો' થી 'ઘોળ' સુધી; ૧૯૮૪. પૃ. ૯૩૫ રૂ....
- ખંડ-૭ : 'ચઉપત્ર મહાપુરિસચરિય' થી 'જવાબામુખી દાટો' સુધી; ૧૯૮૬. પૃ. ૯૨૨. રૂ. ૬૫૦.
- ખંડ-૮ : 'ઝકાઉલ્લાહ મૌલવી' થી 'ત્સુનામી' સુધી. ૧૯૮૭ પૃ. ૯૭૫ રૂ. ૬૦૦.
- ખંડ-૯ : 'થડના રોગો' થી 'નાઝીવાદ' સુધી; ૧૯૮૭. પૃ. ૮૮૫ રૂ. ૬૦૦.

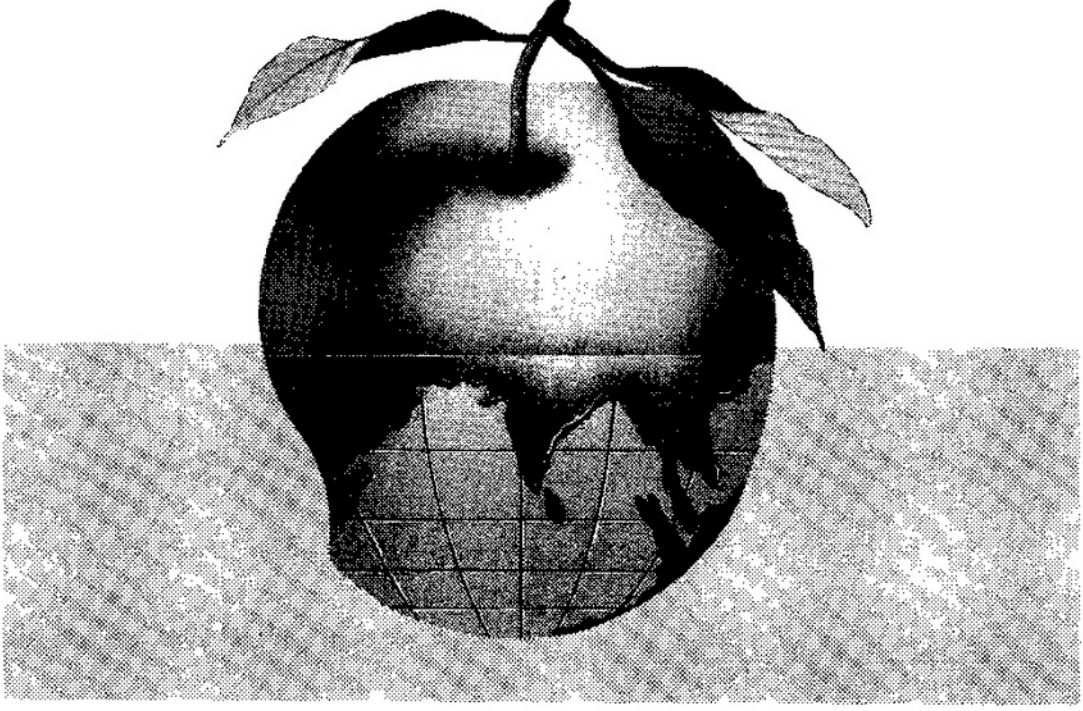
અન્ય (શાસ્ત્ર, ચિંતન, વિજ્ઞાન, ધર્મ, ઇતિહાસ વ.)

- બા-અદબ - બકુલ બક્ષી. આર. આર. શેઠ. ૧૯૮૭ કા. ૨૪૦ રૂ. ૮૫ ભારતનો ઇતિહાસ.
- સંસ્કારગાથા - બકુલ બક્ષી. આર. આર. શેઠ. ૧૯૮૭. કા. ૨૦૪ રૂ. ૮૦. ભારતનો ઇતિહાસ
- સાવધાન ! એકવીસમી સદી આવી રહી છે. - ગુણવંત શાહ. આર. આર. શેઠ (સાતમું મુદ્રણ) ૧૯૮૮. કા. ૪૮ રૂ. ૨૦.
- કર્મનુંબંધ અને ઋણનુંબંધ - રમણલાલ સોની. પ્ર. પ્રેમચંદભાઈ સોની. ૫૨, નગરશેઠ માર્કેટ, અમદાવાદ-૧. કા. ૨૦૪. રૂ. ૨૫.
- કર્મ અને પુનર્જન્મના નિયમનું નિદર્શન કરાવતી ત્રણ કથાઓ. પુરાણકથા રહસ્ય - ભાણદેવ. આર. આર. શેઠ. ૧૯૮૮ કા. ૧૦૮ રૂ. ૪૫.
- વિજ્ઞાનકથા સૂક્ત - નગીન મોદી. ગૂર્જર. ૧૯૮૭ કા. ૧૫૦. રૂ. ૫૫
- સંચાર માધ્યમો - સં. નગીન મોદી. આર. આર. શેઠ. ૧૯૮૭. રૂ. ૧૮૦ . રૂ. ૧૦૦

- ૐ શ્રી ગણેશાય નમઃ - સંકલન જ્યા મહેતા. ઇમેજ ૧૯૮૮. રૂ. ૮૦ રૂ. ૪૦.
- ગીતા : અમૃત સરિતા - સર્વેશ પ્ર. વીરા. આર. આર. શેઠ. (બીજી આવૃત્તિ) ૧૯૮૭ રૂ. ૪૦. રૂ. ૨૦.
- શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા - અનુવાદ અને શ્લોકટીપ મહેશ શાહ. આર. આર. શેઠ. ૧૯૮૭ રૂ. ૧૮૦ રૂ. ૬૦.
- મહાધારા - અનુ. જયપ્રકાશ જોષી. પ્ર. વિચારવલોણું. ૧૯૮૭. રૂ. ૮૨. રૂ. ૩૫. જહોન નૈસબિટ અને પેટ્રિસિયા અબુર્દેના 'Megatrends 2000' નો અનુવાદ.
- પ્રિયજનને પ્રેમપત્ર - ગુણવંત શાહ. આર. આર. શેઠ. ૧૯૮૭. રૂ..... રૂ. ૭૫.
- પ્રેમરસ પાને તું. - સં. રઘુવીર ચૌધરી. ઇમેજ, ૧૯૮૭ રૂ. ૪૮૨ રૂ. ૨૬૦. દર્શકની કૃતિઓ અને કૃતિઅંશો.
- મેળો - સં. રઘુવીર ચૌધરી. ઇમેજ. ૧૯૮૮ રૂ. ૪૮૨ રૂ. ૨૫૦ પત્રાલાલ પટેલની કૃતિઓ/કૃતિ અંશોનો સંગ્રહ.
- તરંગવતી- અનુ. હરિવલ્લભ ભાયાણી. ઇમેજ, ૧૯૮૮. રૂ. ૧૨૮ રૂ. ૭૫. પાદવિપ્તાચાર્યની લુપ્ત થયેલ પ્રાકૃત કથાના પ્રાચીન સંક્ષેપ 'તરંગલાલ'નો અનુવાદ.
- નૂતન વિજ્ઞાન પ્રભાતનો કલરવ - સંજીવ શાહ. માનવવિકાસ કેન્દ્ર, આસિ. પ્રોફેસર્સ બ્લોક્સ, વલ્લભવિદ્યાનગર ૩૮૮ ૧૨૦. ૧૯૮૭ રૂ. ૧૮૪ રૂ. ૭૫. ડૉ. એમ . સ્કોટ મેકના વ્યક્તિત્વઘડતર વિશેનાં પુસ્તકોને આધારે વિચારસંદોહનરૂપે તૈયાર કરેલું પુસ્તક.
- સર્જન ચેતના : પ્રશ્નો અને પડકારો - સં. સરૂપ ધ્રુવ, હિરેન ગાંધી, મયંક ઓઝા. પ્ર. સંવેદન સાંસ્કૃતિક મંચ, ૯, રૂપેશ સોસાયટી, જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ - ૫૧. ૧૯૮૮. રૂ. ૫૮, 'મૂલ્ય સ્વૈચ્છિક'. 'જનવાદી દષ્ટિકોણથી' સર્જનચેતનાની ચર્ચા.
- પતંગિયાની અવકાશયાત્રા - ગુણવંત શાહ. આર. આર. શેઠ (બીજી આવૃત્તિ) ૧૯૮૮. રૂ. ૩૩૫. રૂ. ૧૭૫ ઉપનિષદો પરના ચિંતનકેન્દ્રી લેખો.
- ભગવદ્ગીતા : સુગીતા - વિનોદ પુરાણી. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન મંદિર, મોડરાસા - ૩૮૩૩૧૫. ૧૯૮૭. કા. ૧૧૨, રૂ. ૧૦.
- 'ગીતા'ના અધ્યાય ૧૦ થી ૧૪ વિશેનાં પ્રવચનો.
- તીર્થભૂમિ ગુજરાત - રઘુવીર ચૌધરી. રંગદ્વાર, ૧૯૮૮. રૂ. ૩. ૧૦૦. ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો વિશેના લેખો.
- નોંધ : સમીક્ષા તથા પરિચય-અવલોકનમાં આ અંકમાં જ આવી ગયેલાં પુસ્તકોને સ્વીકાર-મિતાક્ષરીમાં ફરી લીધાં નથી.

□

ખનિજ સંપત્તિનું ઇષ્ટ ઉપાર્જન સાથો સાથ પર્યાવરણનું સંવર્ધન

એક કોર્પોરેટ સંસ્થા તરીકે અમારે, જી. એમ. ડી. સી. એ એ હકીકત માટે ગૌરવ લેવું જોઈએ કે છેલ્લા ત્રણ દાયકાથી અમે એકધારો વિકાસ સાધતા રહ્યા છીએ. ખનિજ સ્ત્રોતોનાં ઉત્પન્ન માં અમે દેશની અગ્રણી સંસ્થાઓમાંની એક ગણાઈ એ છીએ.

પરંતુ અમારા અવા ઉલ્લેખનીય વિકાસ અને નફા કરતાં ય અમારે માટે વધુ મૂલ્યવાન છે અમારો પર્યાવરણ મૈત્રીપૂર્ણ કામગીરીનો એકધારો જળવાઈ રહેલો વિક્રમ. પર્યાવરણ બાબતે અમારી ખરેખરી સભ્યનતા,

જે જોઈ શકાય છે, અમારી એકેએક ખાણના સ્થળે, ત્યાં બધું જ અમે વાવેલાં ત્રણ લાખથી વધુ વૃક્ષો લહેરાઈ રહ્યાં છે. ત્યાં વિસ્તરેલો સપાટ ભૂમિવિસ્તાર અમારી ભૂમિસુધાર પ્રવૃત્તિઓનો એક ધબકતો પુરાવો છે.

અમે ત્રિડાં ઉતરી રહ્યા છીએ, આગળ વધવા માટે, આ સાથે અમે આપને વિશ્વાસ આપીએ છીએ કે પર્યાવરણ વિષેની અમારી પ્રતિબદ્ધતા હંમેશા આમ જ ટકી રહેશે.

ગુજરાત ખનિજ વિકાસ નિગમ લિમિટેડ

(ગુજરાત સરકારનું સાહસ)

ખનિજ ભવન, નહેરુગ્રીજ સામે, આશ્રમરોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૮

ટેલિફોન નંબર: ૬૫૮૨૪૭૫/૬, ગ્રામ : MINCORP, ફેક્સ: ૬૫૮૧૦૮૨ ટેલેક્સ: AM ૦૧૨૧-૬૩૨૦

જી એમ ડી સી - ભારતની અગ્રણી ખનિજ વિકાસ કંપની

ગૂર્જરનાં તદ્દન નવાં પ્રકાશનો
પાશ્ચાત્ય તેમ જ ગુજરાતી સાહિત્યવિષયક વિવેચનલેખોનો સંચય

વિજય શાસ્ત્રીકૃત તત્પુરુષ

પૃ. ૨૯૬

કિંમત રૂ. ૧૧૦

તેમ જ

આલ્બેર કામૂ, ટોલ્સટોય, બટોલ્ટ બ્રોજ, થોરો, ગૌતમ બુદ્ધ, મહાવીર સ્વામી, રવીન્દ્રનાથ, આદિની ચિન્તનગર્ભ
કંડિકાઓના લઘુ આસ્વાદલેખોનો સંચય

ઉદ્ગાર

લેખક

વિજય શાસ્ત્રી

પૃ. ૧૬૪

કિંમત રૂ. ૬૦/-

: સમ્પર્ક :

ગૂર્જર ગ્રન્થરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળ નાકા, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૧.

ટૂંકમાં જ પ્રગટ થઈ રહ્યો છે -

ઉચ્ચ શિક્ષણના ક્ષેત્રે ચાલતી નિમ્ન કક્ષાની લીલાઓને ગમ્ભીર, અગમ્ભીર અને અર્ધગમ્ભીર
શૈલીમાં ઉઘાડી પાડતાં લખાણોનો સંચય

વિજય શાસ્ત્રીકૃત મંત્ર વગરનાં તંત્ર

લેખસૂચિ

સત્તાનો ફાટવેડો

દબડાવવા-તતડાવવા મજા

ચણ્ણ ચોકડી

આચાર્યો કે મુકાદમો ?

આચાર્યોનાં વહાલાંદવલાં

ધૂર્ત અને ધૃષ્ટ

ટીચિંગમાં ચિટીંગ

ટ્યુટોરિયલ - હાજરીનું બખડજંતર

અધ્યાપકમંડળોની લીલા

સૈયાં ભયે કોટવાલ!

ગુનામાં લાવવાની કળા

પ્રાઈડ એન્ડ પ્રિજ્યુડીસ

સત્ વિનાની સત્તા

મિડિયોકર મહાનુભવો

રફ એન્ડ ટફ

સિનિયોરિટીકી ઐસીતૈસી

આચાર્યોની કેબિનમાં

મિસ્થિફ મોન્ગર્સ

'સામે બોલો છો ?'

મામકા:

રૂડ એન્ડ રૂથલેસ

સત્તા અને પરપીડન

- અને આવાં જ બીજાં કેટલાંક લખાણો.

કુસુમ પ્રકાશન, અમદાવાદ

કુસુમ પ્રકાશને પ્રકાશિત કરેલાં શ્રી ગંગાદાસ પ્રાગજી મહેતાનાં ત્રણ મહત્વનાં પુસ્તકો :

કૃષ્ણમાધુરી

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૯૬ પૃષ્ઠ ૩૫૧. ૨૮૮ કિંમત રૂ. ૧૦૦

કૃષ્ણલીલા અને કૃષ્ણભક્તિનાં મધ્યકાલીન વ્રજ, હિંદી, ગુજરાતીમાં રચાયેલાં ને કેટલાંક વિવધ રાગ-ઢાળનાં - હવેલી સંગીત પરંપરામાં-ગવાતાં પદો-ભજનો લઈને લેખકે એના આસ્વાદો અહીં આપ્યા છે. લગભગ દરેક પદમાં અપરિચિત શબ્દોના અર્થો પણ મૂક્યા છે. અભ્યાસપૂર્વક પણ રસપ્રદશૈલીમાં લખાયેલું એક લાક્ષણિક પુસ્તક.

અમારી લાખેણી જાત્રા

પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૯૭ પૃ. ૨૧૪ કિંમત રૂ. ૬૦.

વતનપ્રદેશ રાજુલા(સૌરાષ્ટ્ર)નાં સંસ્મરણોથી માંડીને લેખકે કરેલા વિદેશ-પ્રવાસના અનુભવો અહીં નિબંધરૂપે આલોખ્યા છે. એમાં વ્યક્તિચિત્રો છે, સ્થળનાં રમણીય ચિત્રો છે. સામ્રાટ સમય-સમાજ-ધર્મ-પત્રકારત્વ વિશેના વિચાર-પ્રતિભાવો છે ને સૌથી નોંધપાત્ર તો છે લેખકનું તાજગીભર્યું રસપ્રદ ગદ્ય.

આપણી ભજનવાણી

બીજી સંશોધિત-સંવર્ધિત આવૃત્તિ ૧૯૯૭ પૃ. ૫૬૦ રૂ. ૨૪૦

આપણા પ્રાચીન-મધ્યકાલીન ભજન-કવિઓની વાણીનો વૈવિધ્યભર્યો ભક્તિ-રસ-થાળ અહીં તૃપ્તિનો અનુભવ કરાવે એ રીતે રજૂ થયો છે. સિત્તેર ઉપરાંત કવિઓનાં બસો જેટલાં પદો વિશે લેખકે કરાવેલા નિજાનંદી આસ્વાદો પાછળ એમની માર્ગિક અભ્યાસીની ભૂમિકા પણ છે જ એથી આ આસ્વાદો વિચારકેન્દ્રી વિવરણોની ઝલક પણ આપે છે. વીસ વર્ષો પૂર્વે થયેલી એની પહેલી આવૃત્તિ વખતે પણ આ ગ્રંથે અભ્યાસીઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું.

પ્રાપ્તિસ્થાન

કુસુમ પ્રકાશન

૬૧/એ, નારાયણનગર, જયભિખુ માર્ગ, પાલડી, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૭
૨૨૨, સર્વોદય કોમર્શિયલ સેન્ટર, જી. પી. ઓ. પાસે, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૧

હકીકતની શુદ્ધિ માટે આપણે પૂરતો આગ્રહ કેળવી શક્યા નથી. આ વાતનું સમર્થન હું એક બીજી રીતે પણ કરવા ઇચ્છું છું. કોઈ પણ કામ સંપૂર્ણ શુદ્ધ રીતે કરવું ઘણું મુશ્કેલ હોય છે. નાનીમોટી થોડી ભૂલો રહી પણ જાય. પણ એ ભૂલોની જાણ થયા પછી એ સુધારવા માટે જે કંઈ ઉપાયો હાથમાં હોય તે ઉપાયો કરવાની તત્પરતા આપણે બતાવીએ છીએ ખરા? ભૂલો વધારે હોય તો થયેલા કામને રદ કરવાની આપણામાં હિંમત હોય છે ખરી? ગાંધીજીએ ગોખલેના લેખોના નબળા અનુવાદની છપાયેલી નકલો પસ્તીમાં પણ ન કાઢતાં બળાવી મૂકાવી હતી અને આ એ ગાંધીજી હતા જે વપરાયેલાં કવરોને પણ ફાડીને ઉપયોગમાં લેતા હતા. પ્રજાને સાચું જ્ઞાન, સાચી માહિતી ન આપી શકીએ પણ ખોટું જ્ઞાન, ખોટી માહિતી તો કેમ અપાય?

જયંત કોઠારી

(‘સાહિત્યિક તથ્યોની માવજત’(૧૯૮૯)માંથી)